

T.C.

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**ÖMER NASUHİ BİLMEN’İN “HUKÛK-I İSLÂMİYYE VE
İSTİLÂHÂT-I FIKHİYYE KÂMUSU” ADLI ESERİNİN
İNCELENMESİ**

Hazırlayan

Esra ÇELİK

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

TOKAT-2019

**ÖMER NASUHI BİLMEN'İN "HUKÛK-I İSLÂMİYYE VE İSTİLÂHÂT-I
FİKHİYYE KÂMUSU" ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ**

Tezin Kabul Ediliş Tarihi: 06 / 08 /2019

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)

Başkan : Prof. Dr. Hakkı AYDIN

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Hilal ÖZAY

Üye : Doç. Dr. Nazım BÜYÜKBAŞ

İmzası

Bu tez, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun
.22.../...07.../...2019 tarih ve 43-01 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul
edilmiştir.

Enstitü Müdürü: **Prof.Dr.İlhan EROĞLU**
Enstitü Müdürü:

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, Hilal Özay danışmanlığında hazırlamış olduğum “Ömer Nasuhi Bilmen’in ‘Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu’ Adlı Eserinin İncelenmesi” adlı Yüksek Lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

23 / 08 / 2019

Esra Çelik

İmza

ÖNSÖZ

Hız. Adem (a.s)' den bu yana katlanarak gelen bilgi, insanlığın ortak mirasıdır. Ömer Nasuhi Bilmen'in değerli eserleri bu birikimin güzel birer sonucudur. Ömer Nasuhi Bilmen, Osmanlı'nın son, Cumhuriyetin ilk dönemlerine şahitlik etmiş bir geçiş dönemi âlimi olarak edindiği bilgi ve tecrübeyi kendinden sonraki nesillere aktarmıştır. Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu bu birikimin derli toplu, sistematik bir tarzda ortaya koyulmuş halidir.

Bu çalışma, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi âlimlerinden Ömer Nasuhi Bilmen'in Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu adlı eserini konu edinmektedir.

Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmus isimli bu eserin Latin alfabesinin kabul edilmesinden sonra İslâm hukuku alanında yazılan ilk ve en kapsamlı eser olması, fikhın her alanıyla ilgili istilahlara yer vermesi, konuları farklı mezheplerin görüşlerine yer vererek ele alması, dili, bilimsel özellikleri, metodu, fikh usûlü konularına ve fikh tarihine yaptığı atıfları, sistematigi, muhtevası, kaynak değeri, hikmet-i teşriye değinmesi, literatürdeki yeri ve önemi ve çağdaş çalışmaların hemen hemen hepsinin yararlandığı bir kaynak olması, Klasik Arapça fikh eserleriyle Türkçe eserler arasında köprü görevi görmesi ve Arapça fikh eserlerinin anlaşılmasını kolaylaştırması gibi sebepler bu eserin çalışılmasına götüren etkenlerdir.

Bu çalışma ile Ömer Nasuhi Bilmen ve 'Hukûk-i İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu' adlı eserini bir kez daha gündeme getirmek, bu âlimin ve eserinin önemine vurgu yapmak ve en önemlisi de bu eseri baştan sona okuyarak fikh alanında yetiştirme konusunda istifade etmek amaçlanmıştır.

Öncelikle araştırmanın esasını oluşturan Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusunu daha sonra bu eser ve müellifi ile ilgili çalışmalar okunarak veriler bir araya getirilerek tez konusu hazırlandı. Çalışma sırasında yararlanılan kaynakların tanıtımı, kaynakça kısmında verildi. Dipnotlarda, literatür taramasında müellif ve eser isimlerinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi esas alındı. Müelliflerin vefat tarihleri hicrî ve miladî olarak belirtildi. Ömer Nasuhi Bilmenin eserleri; fikh, kelam,

tefsir, hadis, edebiyat, tarih alanlarına göre sınıflandırıldı ve bunlar da basım tarihlerine göre kendi aralarında sıralandı.

Bu çalışma, bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, önemi, amacı, zorluğu, sınırları, yöntemi, önceki araştırmalar ve çalışmada kullanılan kaynaklar bulunmaktadır.

Birinci bölümde Ömer Nasuhi Bilmen'in hayatı, ailesi, tahsil hayatı, memuriyeti, kişiliği, şiirleri, makaleleri ve kitaplaşmış eserleri hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde çalışmanın ana konusunu teşkil eden Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu kâmus geleneğindeki yeri, tanıtımı, telif sebebi, dili, bilimsel özellikleri, metodu, fıkıh usûlü konularına yapılan atıflar, fıkıh tarihi, sistematigi, muhtevası, kaynak değeri, hikmet-i teşrîye yer vermesi, literatürdeki yeri ve kaynakları, çağdaş çalışmalara katkısı hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca fıkıh usûlü konularına vâkıf olan Ömer Nasuhi Bilmen'in usûl konularını Kâmus'unda ne kadar başarılı işlediği kitap, sünnet, icma, kıyas, maslahat, istihsân, örf ve âdet, istishâb, umûmü'l-belvâ, ihtiyât ve ihtilaf, farz, vacip, mendûb/müstehab, haram, mekruh, mübah, şart, sahih, fâsid, bâtil örnekleriyle anlatılmıştır. Çalışmanın sonunda Kâmus'ta istifade edilen kaynaklar ve müellifleri mezhepsel tasnife tabi tutularak verilmiştir.

Bu çalışmanın vücuda getirilmesine vesile olan ve çalışma sürecinde desteğini esirgemeyen tez danışanım Dr. Öğr. Üyesi Hilal ÖZAY'a, lisans ve yüksek lisans sürecinde üzerimde emekleri olan değerli hocalarım Doç. Dr. Nazım BÜYÜKBAŞ'a, Doç. Dr. Ahmet İNANIR'a ve bu süreçte her türlü desteğiyle yanımda olan aileme şükranlarımı arz ediyorum.

Esra ÇELİK

ÖMER NASUHI BİLMEN'İN “HUKÛK-I İSLÂMİYYE VE İSTİLÂHÂT-I FIKHİYYE KÂMUSU” ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ

ÖZET

Bu çalışma, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi âlimlerinden Ömer Nasuhi Bilmen'in Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu adlı eserini konu edinmektedir.

Ömer Nasuhi Bilmen, İstanbul müftülüğü, Diyanet İşleri Başkanlığı gibi önemli görevler yapmış Erzurumlu bir âlimdir. Fıkıhın yanında akâid, tefsir, hadis, ahlâk, kelâm, dinler tarihi ve edebiyat alanlarında da eserler vermiştir.

Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Ömer Nasuhi Bilmen'in hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ise Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu adlı eserin telif sebepleri, dili, bilimsel özellikleri, metodu, sistematığı, kaynak değeri, literatürdeki yeri gibi açılardan incelemesi yapılmıştır.

Çalışmanın neticesinde; Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusunun, klasik fıkıh kaynakları sistematığını günümüze taşıdığı, Cumhuriyetin kabulünden sonra Lâtin alfabesiyle yazılmış ilk eser olduğu, İslâm hukukunun neredeyse bütün konularını içerdiği ve mezhepler arası mukayeseli İslâm hukuku eseri olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu adlı eser hakkında pek çok çalışmanın yapılmış olduğu ancak bu önemli eserin daha pek çok boyutuyla yeniden çalışılması gerektiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Bilmen, Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu, Mukayeseli İslâm Hukuku

**AN EXAMINATION OF ÖMER NASUHI BİLMEN’S WORK
NAMED “HUKUK-İ İSLÂMİYYE AND ISTİLÂHÂT-I FIKHİYYE
KÂMUSU”**

ABSTRACT

This study focuses on one of the Ottoman and Rebutican scholars, Ömer Nasuhi Bilmen’s work titled “Hukuk-ı İslâmiyye and Istilâhât-ı Fıkhıyye Kâmusu”.

Ömer Nasuhi Bilmen is a scholar from Erzurum who has done important duties such as İstanbul mufti office and Presidency of Religious Affairs. In addition to fiqh, He also worked in the fields of akaid, tafseer, tradition, morality, kalam, history of religions and literature.

Study consists of two parts. In the first part, the information about Ömer Nasuhi Bilmen’s life and works are demonstrated. In the second part, the study of the reasons of Hukuk-ı İslâmiyye and Istilâhât-ı Fıkhıyye Kâmusu is examined in terms of the reasons of copyright, language, scientific features, methodology, systematics, source value and place in literature.

In the results of working; The first work written in Latin alphabet after the adoption of the Republic, which is a classical system of today's sources of fiqh, includes almost all the subjects of Islamic law. comparative Islamic law. In addition, many studies have been made about the studies of Law, Law, Islam and Independence Kami, but this important study has to be re-done in many dimensions.

Key Words: Bilmen, Hukuk-ı İslâmiyye and Istilâhât-ı Fıkhıyye Kâmusu, Comparative Islamic Law

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Bilimsel Etik Sayfası	i
Önsöz	ii
Özet	iv
Abstract	v
İçindekiler	v
Kısaltmalar	xi
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: ÖMER NASUHİ BİLMEN'İN HAYATI VE ESERLERİ	7
1.1. Hayatı ve Ailesi	7
1.2. Tahsil Hayatı ve Memuriyeti	9
1.3. İlmî Şahsiyeti	13
1.4. Eserleri	16
1.4.1. Fıkıh Eserleri	17
1.4.1.1. Büyük İslâm İlmihâli	17
1.4.1.2. Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu	17
1.4.1.3. Kurban: Mahiyeti, Vucûbu, Hikmet-i Teşriyyesi	17
1.4.1.4. Sualli Cevaplı Dinî Bilgiler	18
1.4.2. Kelam, Akaid, Ahlâk Eserleri	18
1.4.2.1. Nazarî ve Amelî Ahlâk-ı İslâmiyye Dersleri	18
1.4.2.2. Ashâb-ı Kirâm Hakkında Müslümanların Nezîh İ'tikatları	18
1.4.2.3. Yüksek İslâm Ahlâkı	19
1.4.2.4. Muvazzah İlmi Kelâm	19
1.4.2.5. Mülahhas İlm-i Tevhid	19

1.4.3. Tefsir Eserleri	19
1.4.3.1. Nesâih-i Kur'âniyye (Kur'ân-ı Kerîm'den Dersler ve Öğütler).....	19
1.4.3.2. Sûre-i Fetih' in Türkçe Tefsiri İ'tıla-yı İslâm ile İstanbul Tarihçesi	20
1.4.3.3. Büyük Tefsir Târihi (Tabakatü'l-Müfessirîn)	20
1.4.3.4. Kur'ân-ı Kerîm'in Tefsiri ve Türkçe Meâli Âlisi.....	20
1.4.4. Hadis Eserleri	21
1.4.4.1. Hikmet Goncaları (Beş yüz Hadis-i Şerif).....	21
1.4.4.2. Hadis Günlüğüm	21
1.4.5. Dil ve Edebiyat Eserleri	21
1.4.5.1. Nuzhetu'l-Ervâh.....	21
1.4.5.2. Dinî ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi	21
1.4.5.3. İki şükûfe-i taaşşuk	22
1.4.6. Siyer, Tarih, Dinler Tarihi Eserleri	22
1.4.6.1. İslâm'ın Diğer Dinlere Üstünlüğü	22
1.4.6.2. Güzel Dinim Biricik Peygamberim	22
1.4.7. Makaleleri ve Şiirleri	22

BÖLÜM 2: 'HUKÛK-İ İSLÂMİYE VE İSTİLÂHÂT-I FIKHİYYE KÂMUSU'	
ADLI ESERİN İNCELENMESİ	31
2.1. Kâmus Geleneği.....	31
2.1.1. Hanefî Fıkhi Terminolojisi Literatürü.....	33
2.1.2. Malikî Fıkhi Terminolojisi Literatürü	33
2.1.3. Şafî Fıkhi Terminolojisi Literatürü	33
2.1.4. Hanbelî Fıkhi Terminolojisi Literatürü	34
2.2. Eserin Tanıtımı	34
2.3. Hukuk-ı İslâmiyye ve İstılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu'nun Telif Sebepleri	37

2.4. Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu'nun Dili	39
2.5. Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu'nun Bilimsel Özellikleri.....	40
2.6. Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu'nun Metodu	46
2.7. Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu'nda Fıkıh Usûlü Konularına Yapılan Atıf Örnekleri	48
2.7.1. Kitap.....	48
2.7.2. Sünnet	49
2.7.3. İcma	50
2.7.4. Kıyas	50
2.7.5. Mesalih-i Mürsele/ Maslahat	51
2.7.6. İstihân	51
2.7.7. Örf ve Âdet	52
2.7.8. İstishâb	53
2.7.9. Umûmü'l-Belvâ	53
2.7.10. İhtiyât	54
2.7.11. İhtilaf.....	54
2.7.12. Farz	55
2.7.13. Vacip	56
2.7.14. Mendûb/ Müstehap	56
2.7.15. Haram.....	57
2.7.16. Mekruh.....	57
2.7.17. Mübah	58
2.7.18. Şart.....	59
2.7.19. Sahih	59
2.7.20. Fâsid.....	60
2.7.21. Bâtl.....	61

2.8. Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu'nda Fıkıh İlminin Tarihçesi	61
2.9. Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu'nun Sistematiği ve Muhtevası.....	63
2.10. Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu'nun Kaynak Değeri	71
2.11. Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu'nda Hikmet-i Teşrî	72
2.12. Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu'nun Literatür İçindeki Yeri ve Önemi.....	75
2.13. Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu'nda İstifade Edilen Kaynakların Başlıcaları.....	77
2.13.1. Hanefî Kitapları.....	79
2.13.2. Malikî Kitapları.....	84
2.13.3. Şafîî Kitapları.....	84
2.13.4. Hanbelî Kitapları.....	86
2.13.5. Zahirî Kitapları.....	86
2.13.6. İbaziyye Kitapları.....	87
2.13.7. Zeydî Kitapları	87
2.13.8. Caferî Kitapları.....	87
2.13.9. Müellifleri Tespit Edilemeyen Kitaplar	87
2.13.9.1. Hanefî Kitapları	87
2.13.9.2. Malikî Kitapları.....	87
2.13.9.3. Şafîî Kitapları.....	87
2.13.9.4. Hanbelî Kitapları.....	88
2.13.9.5. Hangi Eserinden Yararlanıldığı Tespit Edilemeyen Hanefî Âlimler.....	88
2.13.10. Mezhepleri Tespit Edilemeyen Kitaplar	89
2.14. Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu'nun Çağdaş Çalışmalara Katkısı 90	
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	94

KAYNAKLAR	98
ÖZGEÇMİŞ	105

KISALTMALAR

- bkz.** Bakınız
- by.** Baskı yok
- c.** Cilt
- çev.** Çeviren
- DİA** Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
- dn.** Dipnot numarası
- Ed.** Editör
- Hz.** Hazreti
- ö.** Ölüm
- r.a.** Radiyallahu anh ve anhâ
- s.** Sayfa
- s.a.v** Sallallahu Aleyhi ve Sellem
- sad.** Sadeleştiren
- sy.** Sayı
- thk.** Tahkik eden
- ts.** Baskı Tarihi Yok
- vb.** Ve Benzeri

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu

Osmanlı Devleti'nin son dönemine ve Cumhuriyetin ilk yıllarına şahitlik etmiş, bu zorlu geçiş döneminde kendini yetiştirmiş, halka ve Hakk'a hizmet etmiş Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen hocanın örnek hayatı, birbirinden değerli eserleri ve bu eserler arasında akademik camiayı derinden etkileyen ve yayınlanmasıyla birlikte büyük bir yankı uyandıran “*Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*” adlı eseri, çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Çalışmada Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu, kâmus geleneğindeki yeri, tanıtımı telif sebebi, dili, bilimsel özellikleri, metodu, fıkıh usûlü konularına yapılan atıflar, fıkıh tarihi, sistematığı, muhtevası, kaynak değeri, hikmet-i teşrîye yer vermesi, literatürdeki yeri ve kaynakları, çağdaş çalışmalara katkısı açılarından incelenmiştir.

Çalışmanın Önemi

Ömer Nasuhi Bilmen, ‘*Hukûk-i İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*’ adlı eserinin önsözünde Arapça’dan Türkçe’ye tercüme edilen eserlerin de Türkçe yazılmış eserlerin de yetersiz kaldığını, dolayısıyla böyle bir esere ihtiyaç duyulduğunu dile getirmiştir. Kâmus’un, klasik fıkıh literatürünün sistem ve bütünlüğünü büyük oranda taşımakta olan bir eser olması, bugüne kadar yazılmış Türkçe eserler arasında ilk ve en kapsamlı eser oluşu, bu eseri ve eser hakkında yapılan çalışmaları da önemli kılmaktadır.

Bu çalışmada Ömer Nasuhi Bilmen’in ‘*Hukûk-i İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*’ adlı eserinin kâmus geleneğindeki yerine değinilmiş, tanıtımı yapılmış, telif sebebi, dili, bilimsel özellikleri, metodu, fıkıh usûlü konularına yapılan atıflar, fıkıh tarihi, sistematığı, muhtevası, kaynak değeri, hikmet-i teşrîye yer vermesi, literatürdeki yeri ve kaynakları, çağdaş çalışmalara katkısı boyutlarıyla incelenmiştir. Eserin telifinde yararlanılan kaynaklar açısından bilgi veren eserler ortaya çıkmışsa da bu şekilde literatür taraması denemesi yapılmamıştır.

Çalışmanın Zorluğu

Çalışmanın konusu, döneminde ve günümüzde aşılammış çok önemli bir eser olan ‘Hukûk-i İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu’ ve çok yönlü bir âlim olan Ömer Nasuhi Bilmen hocadır. Onun okurken büyük bir hayranlık uyandıran, insanı manevi bir iklimle buluşturan bu abidevî eseri hakkında değerlendirmede bulunmak acziyetimizi aşan zor bir iştir. Eserin İslâm hukukunun hemen hemen bütün konularıyla ilgili bilgi barındırması da değerlendirme yapılmasını zorlaştırmaktadır. Çünkü sağlıklı bir değerlendirmeyi en iyi o konunun uzmanı yapabilir. Eserin, hukuk diline sahip olması, eser hakkında yapılacak değerlendirmeleri zorlaştıran durumlardandır.

Çalışmanın Sınırları

Ömer Nasuhi Bilmen’in zorluklarla dolu, örnek hayatı hakkında bilgi verildi. Konunun dışına çıkmamak adına kitaplaşmış eserleri, fıkıh, kelam, tefsir, hadis, edebiyat, ve tarih açısından tasniflendi ve kısaca tanıtları yapıldı. Makale ve şiirlerinin yalnızca isimlerine yer verildi. “Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu” adlı eser, çalışmanın asıl konusunu teşkil ettiği için ikinci bölümde daha geniş yer verilerek incelendi.

Çalışmanın Yöntemi

Konu kapsamındaki Hukûk-i İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu, İslâm hukuku alanında çalışma yapan araştırmacıların birinci derece başvuru kaynağı olan ve günümüze yakın en kapsamlı eserdir. Çalışmada birinci bölümde Ömer Nasuhi Bilmen’in hayatına ve eserlerine yer verilirken ikinci bölümde çalışmanın ana konusunu teşkil eden, ‘Hukûk-i İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu’ adlı eserin sekiz cildi satır satır okunup incelenmiş, eser hakkındaki tespit ve değerlendirmelere yer verilmiştir.

Bu konu araştırılırken Ömer Nasuhi Bilmen’in hayatı ve eserleri hakkında kaynak teşkil eden eserler araştırılıp toparlandı. Sonra tez konusu çalışılırken başvurulacak ana kaynak olan ‘Hukûk-i İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu’ adlı esere ve bu eser hakkında yazılmış çalışmalara ulaşıldı ve okundu. Araştırmanın esasını oluşturan Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu baştan sona okundu. Sonra

konu ile ilgili yapılan çalışmalar incelenerek konu ile ilgili veriler bir araya getirildi. Çalışma sırasında yararlanılan kaynakların tanıtımı, kaynakça kısmında belirtildi. Dipnotlarda, literatür taramasındaki müellif ve eser isimlerinde Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi esas alındı. Müelliflerin vefat tarihleri hicrî ve miladî olarak belirtildi. Konuları işlerken yeri geldikçe Ömer Nasuhi Bilmen ve eserleri hakkında yazılmış kitap ve makalelerden, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nden de yararlandı.

Çalışmanın Amacı ve İlgili Kaynaklar

Ömer Nasuhi Bilmen'in bizzat kendi eseri olan ve Ali Fikri Yavuz tarafından sadeleştirilmiş *Büyük İslâm İlmihâli* adlı eserden yararlanılmıştır. Hayatı ve eserlerine dair bilgiler için birinci dereceden kaynak sayılabilecek olan Ömer Nasuhi Bilmen'in oğlu Ahmet Selim Bilmen'in kaleme aldığı *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar* adlı esere başvurulmuştur. Bilmen'in vefatı üzerine Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı'nın yazdığı "Büyük Kaybımız" adlı makaleye yer verilmiştir.

Hulusi Yavuz'un "Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri", *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, Ali İhsan Pala'nın *Erzurum'un Yüzleri Ömer Nasuhi Bilmen* adlı eserlerinden; Selahattin Kıyıcı'nın "Ömer Nasuhi Bilmen'in Bazı Makaleleri", Talip Türcan'ın "Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen -Türkiye'deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı," İrfan Görkaş'ın "Meşrutiyet Dönemi Osmanlıda Bir Felsefe-Din Uzlaşımı Olarak 'Dinî Ahlâk'", İslam Demirci'nin "Hey'et-i Te'lifiyye Üyesi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen", Ahmet Hamdi Furat'ın "Ömer Nasuhi Bilmen'in İstanbul Müftülüğü ve Diyanet İşleri Başkanlığı", Mehmet Görmez'in "Açılış Konuşmaları", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, Ayhan Işık'ın "Ehl-i Halden İlmihal'e Bir Ömür: Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)", Güneş Bilmen Yavuz'un "Ömer Nasuhi Bilmen Hoca Efendi Hakkında", Kâmil Büyüker'in "Ömer Nasuhi Bilmen'in Süreli Yayınlarda Yayınlanan Yazıları ve Şiirleri", Erdoğan Köycü'nün "Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı ve Büyük İslâm İlmihali Adlı Eseri Bağlamında Hadis İlimi'ndeki Yeri" adlı makalelerinden yararlanılmıştır.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nden Rahmi Yaran'ın yazdığı “Bilmen, Ömer Nasuhi”, Adnan Bülent Baloğlu'nun yazdığı “Muvazzâh İlmi Kelam” maddelerinden ve Muharrem Sıddık Günaydın, *Ömer Nasuhi Bilmen'in 'Büyük İslâm İlmihali' Adlı Eserinde Hikmet-i Teşri*, adlı yüksek lisans tezinden ayrıca ilgili internet sitelerinden de faydalanılmıştır.

İkinci bölümde yani eserin incelenmesinde, en başta Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu adlı sekiz ciltten oluşan eserden yararlanılmıştır. Buna ek olarak Buhârî, Muhammed b. İsmail b. İbrahim'in (ö.256/869), *el-Câmiu's-sahîh*, Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. El Hüseyin b. Alî'nin (ö. 458/1066), *el-Esma' ve's-sifât* *Abdullah b. Muhammed el- Hâsidî*, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî'nin (ö. 483/1090), *el-Mebsût*, Ebü'l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî'nin (ö. 682/1283), *el-Muğnî* Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahmân el-Mısrî el-Karâfî'nin (ö. 684/1285), *Envârü'l-burûk fi envâ'i'l-furûk* adlı Arapça eserlerden faydalanılmıştır.

Ahmet Yaman ve Halit Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş*, Harun Öğmüş, *Kur'an İlimleri ve Tefsir Tarihi*, Halil Aldemir (çev.), eserlerine yer verilmiştir.

Mehmet Şener'in “Ömer Nasûhi Bilmen ve Hukûk-ı İslâmiyye ve Islâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu”, İbrahim Emiroğlu'nun “Ömer Nasuhi Bilmen'in Hukûk-ı İslâmiyye ve Islâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu'nun Mantıksal Açından Değer(lendirilmes)i”, Osman Şahin'in “İslam Hukuk Terminolojisinin Oluşumu ve İlgili Literatür”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Abdullah Kahraman'ın “Darülfünûn Müfredatında Bir Ders: Hikmet-i Teşri” ve Bir Metin ve Abdullah Kahraman'ın “Ömer Nasuhi Bilmen'in Eserlerinde Hikmetü'-Teşri”, Talip Türcan'ın Ömer Nasuhi Bilmen ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu, Recep Özdirek'in “Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiye Kamusu'nun Kaynakları (Fetva Kitapları)”, Fethi Gedikli'nin “Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kâmusu'nun İstanbul Hukuk Fakültesi'nce Yayınlanmasının Değerlendirilmesi” isimli makalelerden faydalanılmıştır.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nden Ali Bardakoğlu'nun “Abbâdî, İbn Kasım”, Cengiz Kallek'in “Cündî”, ve yine Cengiz Kallek'in “Haraşî”, Abdülvehhab Öztürk'ün “Hassâf”, Mustafa Sinanoğlu'nun “Hamevî”, Ahmet Özel'in

“İbnü's-Saati, Muzafferüddin”, Ahmet Yaman’ın “Kuhistân”, İlhan Kutluer’in “Keşfü’z-zunûn”, M. Sadi Çöğenli’nin “Mutarrizî”, Şevket Topal,’ın “Şürünbülâfî”, Hayri Kaplan’ın “Şa’rânî” maddelerine yer verilmiştir.

Canan Candan’ın *Ö. N. Bilmen’in İlmi Kişiliği ve Hukuk-i İslâmiyye Kâmusu Adlı Eserin Tahlili ve Mustafa Yüceer, Ömer Nasuhi Bilmen’in Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu Adlı Eserinde Geçen Hadislerin Tahrîc ve Değerlendirilmesi* adlı yüksek lisans tezlerinden yararlanılmıştır. Ayrıca ilgili internet sitelerinden de faydalanılmıştır.

Yukarıda da görüldüğü üzere Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu hakkında benzer çalışmalar yapılmıştır. Bu eserin hukuk ve İslâm Hukuku alanlarındaki önemi sebebiyle yine benzer çalışmalar kaleme alınacaktır. Ulaştığımız ve yararlandığımız önceki çalışmalar üzerine yaptığımız araştırmada Canan Candan’ın, *Ö. N. Bilmen’in İlmi Kişiliği ve Hukuk-i İslâmiyye Kâmusu Adlı Eserin Tahlili*, adlı yüksek lisans tezi incelenmiş, tanzimat öncesi ve sonrasında Osmanlı’daki hukuk sistemiyle başlayıp Cumhuriyetle birlikte başlayan yeni hukuk sisteminden bahsederek eserin yazıldığı dönem hakkında bilgilere yer verdiği devamında müellifin hayatı ve eserleri hakkındaki kısa bilgiden sonra Kâmus hakkında değerlendirmelerde bulunduğu ancak değerlendirmelerin kısa olduğu için çalışmanın eksik bırakılan taraflarını doldurmak niyetiyle böyle bir çalışma hazırlanmıştır.

Yararlanılan diğer çalışmaların da Kâmus’un daha çok tek bir yönünü ele alıyor olmaları sebebiyle, Kâmus hakkında pek çok açıdan incelemede bulunmak için bu çalışmayı yapmaya karar verilmiştir. Bu sebeple son dönem âlimlerinden olan İstanbul müftülüğü, Diyanet İşleri Başkanlığı gibi önemli görevler üstlenmiş, fıkıh ve tefsir âlimi Ömer Nasuhi Bilmen’in hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiş, onun Latin alfabesinin kabul edilmesinden sonra İslâm hukuku alanında yazılmış ilk ve en kapsamlı eser kabul edilen ‘Hukûk-i İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu’ adlı sekiz ciltlik eseri hakkında kâmus geleneğindeki yeri, tanıtımı, telif sebebi, dili, bilimsel özellikleri, metodu, fıkıh usûlü konularına yapılan atıflar, fıkıh tarihi, sistematığı, muhtevası, kaynak değeri, hikmet-i teşrîye yer vermesi, literatürdeki yeri ve kaynakları, çağdaş çalışmalara katkısı açılarından inceleme ve değerlendirme yapılmıştır. Ayrıca Ömer Nasuhi Bilmen ve ‘Hukûk-i İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu’ adlı eserini bir

kez daha gündeme getirmek, bu âlimin ve eserinin önemine tekrar vurgu yapmak hedeflenmiştir.

BÖLÜM 1: ÖMER NASUHI BİLMEN'İN HAYATI VE ESERLERİ

Bu bölümde, Ömer Nasuhi Bilmen'in hayatı, ailesi, tahsil hayatı, memuriyeti, ilmî şahsiyeti hakkında bilgi verilmiş ardından eserleri fıkıh, kelam, tefsir, hadis, edebiyat, tarih alanları açısından tasniflendirilmiş ve son olarak makale şiirlerine yer verilmiştir.

1.1. HAYATI VE AİLESİ

Ömer Nasuhi Bilmen, hicrî 1 Rebiu'levvel 1300,¹ miladî 10 Ocak 1883'te Erzurum'un eski adıyla Salasor,² yeni adıyla Sarıyayla köyünde dünyaya gelmiştir. Seyyid ve ulema bir ailenin çocuğudur. Babası Hacı Ahmet Hamdi Efendi, Şeyh Efendizâde olarak bilinen âlim bir kimse idi. Annesi Muhîbe Hanım'dır. Babası, 1895 yılında hacca gittiğinde kutsal topraklarda vefat etmiş, Bakî kabristanına defnedilmiştir. Annesi Muhîbe Hanım ise 1942 yılında vefat etmiştir.³ Babasının vefatı üzerine nakibüleşraf⁴ kaymakamı ve Erzurum Ahmediyye Medresesi müderrisi olan amcası Abdürrezzak İlmi Efendi'nin (ö. 1906) yanında yetişmiştir.

Ömer Nasuhi Bilmen, Hulusi Yavuz'un tespitlerine göre üç evlilik yapmıştır.⁵ İlk iki eşi dayılarının kızları Vasfiye Hanım ve Sıddıka Hanım'dır. İlk eşi Vasfiye Hanımla 16 Temmuz 1914 yılında evlenmiş, yedi yıl süren mutlu bir evliliği olmuş ancak eşi 3 Eylül 1921'de vefat etmiştir. Ağabeyi İbrahim Ruhi, Çanakkale savaşında

¹ Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar*, 1. Baskı, Bilmen Basımevi, İstanbul 1975, s. 13; Rahmi Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, VI, 162; Abdurrahman Şeref, "Büyük Kaybımız", *Diyanet İlmî Dergi*, 1971, X, sy. 112-113, s. 374; Hulusi Yavuz, "Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri", *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, by., İz Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 208 (Muharrem Sıddık Günaydın, *Ömer Nasuhi Bilmen'in 'Büyük İslâm İlmihali' Adlı Eserinde Hikmet-i Teşri*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Rize 2015, s. 26).

² *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde Salasor olarak ifade edilmiş, oğlu Salasor olarak eserinde yer vermiştir. Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar*, s. 13; Rahmi Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", *DİA*, VI, 162.

³ Hulusi Yavuz, "Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri", *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, by., İz Yayıncılık, İstanbul, 1991, s.208 (Muharrem Sıddık Günaydın, *Ömer Nasuhi Bilmen'in 'Büyük İslâm İlmihali' Adlı Eserinde Hikmet-i Teşri*, s. 26).

⁴ Nakîbu'l-eşraf: Peygamber soyundan olanların işlerini görmek üzere hükümetçe tayin olunan memurdur. Taşralarda bu işle vazifeli kimselere de nakîbu'l-eşraf kaymakamı denir. Bkz.; Ferit Devellioğlu, "nakîbu'l-eşraf", *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2008, s. 801 (Muharrem Sıddık Günaydın, *Ömer Nasuhi Bilmen'in 'Büyük İslâm İlmihali' Adlı Eserinde Hikmet-i Teşri*, s. 27).

⁵ Ali İhsan Pala, *Erzurum'un Yüzleri Ömer Nasuhi Bilmen*, by., Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2015, s.10.

şehit olmuş, eşi Sıddîka Hanım dul ve oğulları Selâhaddin yetim kalmıştır. Muhtemelen onlara sahip çıkmak adına Ömer Nasuhi Bilmen, Sıddîka Hanım ile 1 Eylül 1921’de evlenmiştir. Sıddîka Hanım’dan Mehmed Sıdkı ve Ali Avnî adında iki oğlu olmuştur. 5 Aralık 1927 yılında Sıddîka Hanım vefat etmiş, çocukları çok küçük yaşlarda öksüz kalmışlardır. Selâhaddin 12 yaşında, Mehmed Sıdkı 5 yaşında, Ali Avni 1 yaşındaydı. Eşinin vefatından sonra Ömer Nasuhi Bilmen, Hanîfe Hanım ile evlenmiştir. Hanîfe Hanım, öksüz kalan çocuklarına annelik yapmış ve Ahmet Selim’i dünyaya getirmiştir. Eşi Ömer Nasuhi Bilmen’den sekiz yıl sonra 1979 yılında⁶ vefat etmiştir. Babalarının yolundan giden evlatları hakkında kaynaklarda aşağıdaki bilgiler yer almaktadır:

Mehmed Sıdkı Bilmen, 2 Kasım 1922’de doğmuştur. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi mezunudur. Haydarpaşa Lisesi’nde Edebiyat öğretmenliği, Isparta Lisesi’nde öğretmenlik ve müdürlük yapmıştır. Amerika Bölgesi Öğrenci Müfettişliği ve Kültür Ataşeliği Yardımcılığı, Ankara Deneme Lisesi Müdürlüğü, Talim Terbiye Kurulu Üyeliği, Özel Okullar Genel Müdürlüğü, Orta Öğretim Genel Müdürlüğü, kültür Müsteşar Yardımcılığı, Amerika Kültür Ataşeliği, Bakanlık Müşavir Müfettişliği yapmıştır. 22 Kasım 1978’de vefat etmiştir. Eserlerinden bazıları: Şâir Osmanlı Pâdişâhları, Edebî Tetkik, Nef’i ve (Sihâm-ı Kazâsı), Fatih Divanı, İstanbul 1944 ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Taraf veya Dâhil olduğu Kültür Anlaşmaları, Ankara 1966.⁷

Ali Avni Bilmen, 29 Ocak 1926’da doğmuştur. Babasının kitaplarını neşretmiş, bu güzel eserlerin bizlere ulaşmasına vesile olmuştur. 1977 yılında vefat etmiştir.⁸

Ahmet Selim Bilmen, gazeteci ve Bilmen Yayınlarının kurucusuydu. Büyük bir âlim olan babasının kitaplarını yayımlamış ve “*Ömer Nasuhi Bilmen: Hayâtı, Eserleri, Anıları ve Bugüne Kadar Neşredilmemiş Ahlâkî, Terbiyevî, Millî Romanı: İki Şukûfe-i Taaşşuk*” adlı eserle babası hakkında birinci derecede kaynaklık teşkil eden eseri kaleme almıştır. 1986 yılında vefat etmiştir.⁹

Görüldüğü gibi soyu ulemâ bir aileye dayanan Ömer Nasuhi Bilmen ve evlatları da babaları gibi hayatlarını İslâm’a hizmet etmeye adanmışlardır.

⁶ Ali İhsan Pala, *Erzurum’un Yüzleri Ömer Nasuhi Bilmen*, s.12.

⁷ Ali İhsan Pala, *Erzurum’un Yüzleri Ömer Nasuhi Bilmen*, s.11.

⁸ Ali İhsan Pala, *Erzurum’un Yüzleri Ömer Nasuhi Bilmen*, s.11-12.

⁹ Ali İhsan Pala, *Erzurum’un Yüzleri Ömer Nasuhi Bilmen*, s.12.

1.2. TAHSİL HAYATI VE MEMURİYETİ

İlim tahsiline dört yaşındayken Kur'an eğitimiyle başlamıştır. İlk muallimi olan babasını kaybettikten sonra duyduğu acıyı edebî bir üslupla kâğıda dökmüştür. O yaşlarda bir gencin duygularını başarılı bir şekilde romana aktarabilmesi almakta olduğu eğitimin ve edebiyata karşı ilgi ve yeteneğinin sonucudur. Babasının vefatının ardından amcası Abdürrezzak İlmî Efendi (ö. 1907) tarafından himaye edilmiş ve bu vesileyle amcası ve Erzurum müftüsü Narmanlı Hüseyin Efendi'den (ö. 1935) eğitim görmüştür. Bu iki âlimden Arapça ve Farsça dersleri almıştır. Edebiyata, şiire karşı yeteneğiyle bilinen Bilmen, bu iki dilde de şiir yazabilecek kadar kendini geliştirmiştir. Yakın aralıklarla iki hocasını birden kaybedince 1908 yılında ailesini Erzurum'da bırakarak İstanbul'a gitmiştir. O dönemler öğrencilerin İstanbul'a kabul edilebilmesi için bazı şartlar vardı. Bunlardan biri çok değer verdiği kitaplarının bir kısmına el konulmasına sebep olmuştur. Oğlunun anlattığına göre daha sonra kitaplarına kavuşma fırsatı yakalamıştır.¹⁰ Burada Fatih Medresesi dersiâmlarından (Profesör) Tokatlı Şakir Efendi'nin Arapça ve Farsça derslerine iki yıl devam etmiş ve ondan 1909 yılında icazet almıştır. Burada Yusuf Talat Efendi'den de huzur dersleri almıştır.¹¹ 1910 yılında o dönemin hukuk fakültesi olan Medresetü'l kudât'a girmiş, hukuk dersleri almış ve bu medreseyi 16 Temmuz 1913'te 30 yaşındayken birincilikle bitirmiştir. Bu medresede ders görmeye devam ederken Ders vekâleti tarafından 26 Eylül 1912'de açılan ruûs sınavını kazanıp Fatih dersiâmı payesi almaya hak kazanmış ve Eylül ayında dört yüz kuruşluk maaşıyla görevine başlamıştır. Fatih Medresesi ve Fatih Camii'nde dersler vermiştir. Aynı zamanda Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye medresesinde kısm-ı âli fıkıh müderrisi olmuştur. Mezun olduktan sonra bu görevine ek olarak 11 Temmuz 1913'de Fetvâhâne-i Âlî müevvıt mülazımlığına (İstanbul Müftülük Dairesi) tayin edilmiştir.¹² Bir sene sonra 8 Ekim 1914'te başmülâzımlığa terfi etmiştir.¹³ 22 Şubat 1914'te Bahr-i Siyah (Karadeniz) medresesine tayin edilmiş, Farsça dersleri vermiştir. 1915 yılında

¹⁰ Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar*, s. 14.

¹¹ Muharrem Sıddık Günaydın, *Ömer Nasuhi Bilmen'in 'Büyük İslâm İlmihali' Adlı Eserinde Hikmet-i Teşri*, s. 27.

¹² Rahmi Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", *DİA*, VI, 162; Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı, "Büyük Kaybımız", *Diyanet İlmî Dergi*, 1971, X, sy. 112-113, s. 374; Muharrem Sıddık Günaydın, *Ömer Nasuhi Bilmen'in 'Büyük İslâm İlmihali' Adlı Eserinde Hikmet-i Teşri*, s. 31; Ayhan Işık, "Ehl-i Halden İlmihal'e Bir Ömür: Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, Marmara Akademi Yayınları, İstanbul 2017, s. 35.

¹³ Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar*, s. 17; Rahmi Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", *DİA*, VI, 162.

memleketine dönmüş evlenmiş, annesi Muhîbe Hanım, eşi Vasfiye Hanım, ağabeyi İbrahim Yümni Efendi ve ağabeyinin eşi Sıddîka Hanım ve onların oğlu Selahattin Bilmen'i yanında İstanbul'a getirmiştir. Fatih'in Çırçır Mahallesi'nde yaşamışlar daha sonraları Bilgiçler'e taşınmışlardır. 17 Kasım 1915'te Hey'et-i Te'lifiyye üyesi olmuş,¹⁴ 1250 kuruşluk¹⁵ maaşla bu heyette görev almıştır. 18 Mayıs 1916'da Dârülhilâfe Medresesi Kısım-ı Âlî fıkıh müderrisi olmuştur. 2 Nisan 1917'de Mahkeme-i Temyîz (Yargıtay) Şer'iyye Dairesi terekeye müteallik İlâmât telhis mümeyyizliğine nakledilmiş fakat 1 Mayıs 1920'de yeniden Fetvâhâne-i Âlî Hey'et-i Te'lifiyye¹⁶ üyeliğine getirilmiştir. Bu görevde olanlara askerlik affı çıkmış ve askerlikten muaf tutulmuştur.¹⁷ Bu üyelik kendisine tam bir hukuk formasyonu kazandırmış ve burada edindiği tecrübe ve birikimler Hukûkî İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiye Kâmusû için temel teşkil etmiştir. Mayıs 1920'de yeniden Hey'et-i Te'lifiyye üyesi olmuş, bu heyette yaklaşık 3 sene 9 ay üyelik yapmıştır. 26 Temmuz 1922'de Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye üyesi olmuş fakat bu daire 1 Kasım 1922'de kapatıldığı için dersiâmlığa devam etmiştir.¹⁸ 1 Haziran 1923'te Sahn Medresesi'nde kelim müderrisi olmuş fakat bu medrese de bir yıl sonra kapatılmıştır. 14 Şubat 1926'da İstanbul Müftülüğü müsevvidliğine getirilmiş kısa sürede başmüsevvidliğe yükselmiştir. 1943'e kadar bu görevini sürdürmüştür. Medresetü'l-Vâizîn'de dersler vermiştir. Daru'ş-Şafaka Lisesi'nde yaklaşık yirmi yıl boyunca Sîretü'n-Nebî, ahlâk ve yurttaşlık dersleri, İstanbul İmam Hatip Okulu'nda ve Yüksek İslâm Enstitüsü'nde usûl-i fıkıh ve kelim dersleri okutmuştur. Hayatının sonuna kadar da öğretmenliğe devam etmiştir.

¹⁴ İslam Demirci, "Hey'et-i Te'lifiyye Üyesi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, Marmara Akademi Yayınları, İstanbul 2017, s. 62.

¹⁵ Bütün heyet üyelerine yapılan ek ödeme sonucunda Ömer Nasuhi Bilmen' in 1000 kuruşluk maaşı, 250 kuruş zamla 1250 kuruşa çıkmıştır (İslam Demirci, "Hey'et-i Te'lifiyye Üyesi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, s. 62).

¹⁶ Fetvâhâne-i Âlî Hey'et-i Te'lifiyye, Fetvahanenin birimlerinden Te'lif-i Mesâil Şubesinin görevlerini yerine getiren heyettir. 2 Temmuz 1914'de padişah tarafından onaylanan nizamnâmenin yayınlanmasıyla kurulmuştur (İslam Demirci, "Hey'et-i Te'lifiyye Üyesi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, s. 49).

¹⁷ Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar*, s. 18; Rahmi Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", *DİA*, VI, 162.

¹⁸ Rahmi Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", *DİA*, VI, 162; İslam Demirci, "Hey'et-i Te'lifiyye Üyesi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, s. 63.

İstanbul müftüsü Mehmet Fehmi Ülgener'in¹⁹ vefatından yaklaşık iki ay sonra 7 Haziran 1943'te dersiâmlar ve imam-hatipler tarafından yapılan seçim²⁰ sonrası 16 Haziran 1943'te Cumhuriyet döneminin ikinci İstanbul Müftüsü olarak atanmıştır.²¹ On yedi yıl müftülük yapmış, bu süreçte çeşitli gazetelerde İstanbul'daki camiler ve müftülükle ilgili çıkan yazılara cevap yazmış, gazetelere röportajlar vermiştir. Dönemin diğer memurları gibi o da fotoğrafı haram kabul etmek, mürteci olmak, imamlığı sadece sakallı olanlara vermek, kravat takmamak, rejime düşman olmak, rejime muhalif ilmihal yazıp bastırmak, Kore şehitlerini şehit olarak kabul etmemek gibi asılsız şikâyetler nedeniyle soruşturmalar geçirmiştir. Bu şikâyetler doğrultusunda İstanbul Valiliği tarafından yapılan tahkikat sonucunda "İdari ve adli takibi müstelzim hallerden olmadığına" karar verilmiştir. Dönemin çalkantılı sürecinin farkında olarak ihtilal öncesinde vaizleri, siyasete alet olmamaları yönünde uyardığı konusunda 26 Mart 1959 tarihli Cumhuriyet Gazetesi haber yapmıştır. 4 Eylül 1954'te kendisinden istenen matbu çalışmalarının listesini göndermiştir.²²

27 Mayıs 1960 darbesini takiben dönemin Diyanet İşleri Başkanı Eyüp Sabri Hayırlıoğlu emekliye sevk edilerek yerine Cemal Gürsel'in imzasıyla 15 Haziran 1960'da vekâleten, 30 Haziran 1960'da asaleten Ömer Nasuhi Bilmen atanarak Türkiye Cumhuriyeti'nin beşinci Diyanet İşleri Başkanı olmuştur. Göreve atandıktan sonra ilk işi, Menderes döneminde on yıl Diyanet İşleri Başkanlığı yapmış olan ve görevinden alınan Eyüp Sabri Hayırlıoğlu'nu ziyaret etmek olmuştur. Ömer Nasuhi Bilmen'in atama yazısında Eyüp Sabri Hayırlıoğlu'nun yetersizliğinden bahsedilmesi, müftülüğü sürecinde özellikle Kur'an'ın Latin harflerle yazılamayacağı konusundaki kararlılığı sebebiyle Cumhuriyet Gazetesi'nde "Nihayet Diyanet İşleri Reisi emekliye sevk edildi" manşetlerinin atılması, bu görevin ne derece zor şartlar altında yapılabileceğini gözler

¹⁹ Cumhuriyet döneminin ilk İstanbul Müftüsü Mehmet Fehmi Ülgener 20.04.1943 tarihinde vefat etmiştir. (Erdoğan Köycü, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı ve Büyük İslâm İlmihali Adlı Eseri Bağlamında Hadis İlmî'ndeki Yeri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2017, VI, sy. 5, s. 3141).

²⁰ Ahmet Hamdi Furat, "Ömer Nasuhi Bilmen'in İstanbul Müftülüğü ve Diyanet İşleri Başkanlığı", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, Marmara Akademi Yayınları, İstanbul 2017, s.73.

²¹ Ayhan Işık, "Ehl-i Halden İlmihal'e Bir Ömür: Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, s. 39.

²² Ahmet Hamdi Furat, "Ömer Nasuhi Bilmen'in İstanbul Müftülüğü ve Diyanet İşleri Başkanlığı", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, s. 74-75.

önüne sermiştir.²³ Bu yüzden Ömer Nasuhi Bilmen, Eyüp Sabri Hayırlıoğlu'ndan izin almadan böyle çetin bir dönemde bu kadar zor ve önemli bir göreve başlamak istemediğini söyleyerek nezaket göstermiştir. Eyüp Sabri Hayırlıoğlu hoca ise bu göreve Ömer Nasuhi Bilmen'in seçilmiş olmasından son derece memnun olmuş ve Allah'ın bazı kötülükleri Ömer Nasuhi Bilmen ile önleyeceğini düşündüğünü söylemiş ve şükretmiştir.²⁴ Bu görevi sayesinde İslâm'a ve milletine büyük hizmetlerde bulunmuş, çizgisini bozmamış bu uğurda elinden gelen her şeyi yapmıştır. Dinde reform Türkçe ezan, Türkçe ibadet, Kuran-ı Kerim'in Türkçe okutulması söylemlerine karşı dik bir duruş sergilemiş, duruşundan asla taviz vermemiş, iman, ahlâk ve hukuk ilkelerinin orijinal ve evrensel olduğunu savunmuştur. Onun bu dik duruşu neticesinde Milli Birlik Komitesi "35.Tebliğ" i²⁵ yayınlamış ve insanların din ve dinî inançlarına müdahale edilemeyeceğini ilân etmişlerdir. 16 Haziran 1950'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde ezanın yeniden Arapça okunması kabul edildiğinde İstanbul müftüsü olan Bilmen, kararın hemen uygulanması için bizzat çaba harcamıştır. Haber kendisine sabaha karşı ulaşmış, bunun üzerine hemen Fatih Camii'ne gidip kararı bildirmiş ve yakın cami ve mescitlere de haber göndererek ezanın Arapça okunmasını istemiştir.²⁶ Eski Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Görmez'in de ifade ettiği gibi²⁷ Milli Birlik Komitesinden ve cumhurbaşkanlığından gelen şikâyetleri dikkate alırsak ne tür çileler çekildiğini net bir şekilde görebiliriz. Harf inkılabının ardından Arapça harfleri okul, cami kısacası her yerden kaldırma fikriyle Kur'an'ın transkripsiyon harflerle yazılması, Kur'an'ın namazlarda Türkçe okunması, Türkçe ezan, Türkçe ibadet, dinde reform gibi fikirler baş göstermişti. Bilmen, bu konularda elinden geleni yapmış, taviz vermemiş, Diyanet İşleri Başkanlığı üzerinde kurulmaya çalışılan baskıya karşı direnmiştir. Bu konuda

²³ Ahmet Hamdi Furat, "Ömer Nasuhi Bilmen'in İstanbul Müftülüğü ve Diyanet İşleri Başkanlığı", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, s. 75.

²⁴ Mehmet Görmez, "Açılış Konuşmaları", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, İstanbul 2017, s. 25.

²⁵ "Vicdan hürriyeti hazinesi olan mukaddes dinimizin irticaî ve siyasi cereyanlara alet edilmeden saf ve lekesiz kalması, Milli Birlik Komitesi'nin en büyük emelidir. Vatandaşlarımızın din hakkındaki inanış ve ibadetlerine ne kanun, ne de zor kuvveti ile müdahale edilemez. Bu maksatla şunu kesin olarak bilmek isteriz ki bazı teşekkül ve şahıslar tarafından yapılan ezan Kur'an-ı Kerim'in Türkçe okutulması mecburiyeti vatandaşlarımızın zihinlerinde yanlış kanaatler uyandıracak istidattaki, beyan ve propagandalar hiçbir surette Milli Birlik Komitesi'nin fikirlerini ifade etmez." (Mehmet Görmez, "Açılış Konuşmaları", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, s. 26-27).

²⁶ Ayhan Işık, "Ehl-i Halden İlmihal'e Bir Ömür: Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, s. 40.

²⁷ Mehmet Görmez, "Açılış Konuşmaları", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, s. 24.

yapabildiği son hizmet, daha bir yılını bile doldurmadan 6 Nisan 1961'de emekliye ayrılmak olmuştur. “06.04.1961 tarihli muciple 6013 sayılı kanununun 40. maddesinin c fıkrası gereğince emekliye sevk edilmiştir.”²⁸ İbaresini bulursa da kendisi istifa etmiştir.²⁹ Emekli olduktan sonra İstanbul'a dönmüş ve ilmî çalışmalarına yoğunlaşmıştır. Sekiz ciltlik tefsir kitabını³⁰ emekliliğinden sonra beş yılda kaleme almıştır.

Ömer Nasuhi Bilmen, eski dersiâmlar arasında Cumhuriyet devrinde telif faaliyeti ile meşgul olan birkaç âlimden biridir. İstanbul müftülüğünden vefatına kadarki sürede ilmî ve ahlâkî otoritesi, samimiyeti, mütevaziliği, inanç, ibadet ve ahlâkta Ehl-i sünnet anlayışını sahip olduğu için Müslüman halkın güvenini, saygı ve sevgisini kazanmıştır. Bunun sebeplerinden biri de aktif politikadan ve siyasetten uzak durmasıdır. 11 Ekim 1971 Salı günü sabahı, 87 yaşındayken İstanbul Fatih'deki evinde vefat etmiş, 12 Ekim 1971 Çarşamba günü Fatih Camii'nde ikindi namazını müteakip on binlerce insanın yer aldığı son derece büyük bir kalabalığın iştirakiyle cenaze namazı kılınarak Edirnekapı Sakızağacı Şehitliği'ne defnedilmiştir.³¹ İlimle yoğrulmuş bir ömür bu şekilde son bulmuştur.

1.3. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Ulema bir aileye sahip olmasının da bir sonucu olarak daha küçük yaşlardayken Kur'an okumaya başlayan Ömer Nasuhi Bilmen, Kur'an'ı hayatının en önemli parçası haline getirecek kadar çok sevmiştir. Zorlu ve yoğun bir hayata rağmen her gün muhakkak bir cüz okumuştur. O, Kur'an'ı yaşayarak okumuş müjdeleyici ayetlerde heyecanlanmış, sevinmiş; ceza ayetlerinde gözyaşı dökmüş, titremiştir. Kur'an'a olan aşkı onun ilme muhabbet duymasını sağlamıştır. Baş tacı Kur'an'ın yanında bütün kitaplarına değer vermiştir. Hocalarından aldığı kitapları bir gecede okuyup bitirmiş hatta en kısa sürede el yazısıyla bir nüsha oluşturup kitaplarını küçükken öğrendiği ciltçilik sanatıyla ciltleyip kütüphanesine eklemiştir. Annesi çoğu gece kendisini bu kadar yormaması için onu şefkatle uyarmış, lambasını söndürüp uyumasını

²⁸<http://www.istanbulmuftulugu.gov.tr/kurumsall/onceki-muftulerimiz/omer-Nasûhî-bilmen.html> (Erişim Tarihi: 07.07.2014); (Erdoğan Köycü, “Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı ve Büyük İslâm İlmihali Adlı Eseri Bağlamında Hadis İlmî'ndeki Yeri”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2017, VI, sy. 5, s. 3141), Mehmet Görmez, “Açılış Konuşmaları”, *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, s.25.

²⁹ Rahmi Yaran, “Bilmen, Ömer Nasuhi”, *DİA*, VI, 162.

³⁰ Bkz. “Kur'an-ı Kerim'in Tefsiri ve Türkçe Meâli Âlisi” başlığı.

³¹ Rahmi Yaran, “Bilmen, Ömer Nasuhi”, *DİA*, VI, 162-163.

tembihlemiştir.³² Bu çalışma aşkı yalnızca gençlik yıllarını değil bütün ömrünü kapsamıştır. Eşinin ifadesiyle bazen, benden sonra kitaplarım yetim kalacak, diyerek üzülmüştür. Kitap ihtiyaçlarının çoğunu kütüphanelerden karşılamıştır. Okumayı sevdiği kadar yazmayı da sevmiştir. Daha küçük bir çocukken hoşuna giden, önemli bulduğu konuları manzum olarak yazmış bunları da yakınlarına okumuştur.³³ Küçük yaşta babasını kaybetmesi ona *İki Şükufe-i Taaşşuk* adlı eserini yazdırmıştır. Bu eserindeki kahramanın üzerinden yaşadığı acıyı son derece edebî bir üslupla yorumlamıştır. Kendisi yayınlamamış olsa da bu eser, oğlu tarafından okuyuculara sunulmuştur. İnce ruhlu bir kişiliğe sahip olan Bilmen, şiire merak duymuş ve bu konudaki yeteneğini keşfetmiş, hemen hemen pek çok konuda şiir yazmıştır. Arapça ve Farsça öğrenmiş ve bu dillerde de şiirler yazmıştır. Fransızca'ya ilgi duymuş ve bu dili de tercüme yapabilecek kadar iyi öğrenmiştir.³⁴ Doğu dillerinin yanında bir de batı dilini öğrenmeyi bizlere de tavsiye etmiştir.

Samimi bir insan olan Ömer Nasuhi Bilmen, halkın içinden gelen bir âlimdir. Erzurum ağzıyla konuşmasına rağmen son derece ağdalı aynı zamanda akıcı bir üslupla eser kaleme almıştır. Üslubu değiştirilmeye kalkılsa anlam kaybına sebep olacak kadar kelimelerini özenle sıralamıştır. Hayatı boyunca hem öğrenmiş hem öğretmiştir. Öğrenmeyi sevmiş ve sevdirmiştir. Atmış yıllık hocalığı boyunca öğrencileri onu hayırla yâd etmiş ve kendisine “Şeker Muallim” lakabını uygun görmüşlerdir. Çünkü öğrencilerine şefkatle yaklaşmış, her birini öz evladı gibi sevmiş ve hiç birine zayıf not vermemiştir. Bunun sebebi olarak, ilmi sevdirmek ve bu vatan için Allah diyen nesiller yetiştirmek istediğini, belirtmiştir. Öğretmenler için de baş tacı edilecek nasihatleri şunlardır: öğrencilerini öz evladı kadar sevmek, dersi öğrencinin seviyesine inerek anlatmak, konuları olabildiğince kısa ve öz olarak anlatmak. Hutbeler için de cemaatin seviyesinin göz önüne alınmasını, dinleyeni sıkmayacak kadar kısa tutulmasını tavsiye etmiştir.³⁵ Uzun öğretmenlik hayatında ders esnasında siyasete kayma ihtimali sebebiyle dersin konu dışına çıkmamasına özen göstermiş, öğrencilerinin bu konulara kaymasına da fırsat vermemiştir. Yüksek İslâm Enstitüsü'ndeki kelam derslerinde bu tarz tartışmalara mahal vermemek için dersi, kendi kitabından okutmuştur. Memuriyet

³² Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar*, s. 25.

³³ Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar*, s. 25.

³⁴ Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar*, s. 16

³⁵ Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar*, s. 15-16.

hayatı boyunca sürekli çalışmış, 1953 yılında hac farızası için aldığı üç aylık izin dışında vazifesinin başında olmuştur.

Edindiği ilmin hakkını veren Ömer Nasuhi Bilmen, geldiği hiçbir makamda tevazudan uzaklaşmamıştır. Allah da ona bu tevazuu ve alçakgönüllü davranışlarına karşılık bu ümmete faydalı olmayı ve çok büyük başarılarla imza atmayı nasip etmiştir. Ömer Nasuhi Bilmen, her kesime hitap etmiş, kendisine ulaşan herkesin sorularıyla ilgilenmiş, basit sorularda bile kitaba bakmış ve soru sorana kaynağı göstermiştir. Kendisine her gün mektupla yüzlerce soru gelmesine rağmen soruların her birini düşünüp araştırmış, cevapların müsveddesini hazırlayıp temize geçirerek soru soranlara yollamıştır. Ömrünün sonuna kadar da bu soru ve cevapları saklamıştır.³⁶ Bu çalışmanın ana konusunu teşkil edecek olan *Hukuku İslâmiyye ve Istılâhatı Fıkhiyye Kâmusu* adlı eserini yazarken de tevazu göstermiş ve bunu kimseye duyurmadan yazıp tamamlamıştır.

Hayatını ilme adanmış, çok okumuş ve yazmış, kitaplarına düşkünlüğüyle tanınmış bir âlim olmasının yanında ömrünü yalnızca kitaplar arasında geçirmemiş, aile kurmuş, ailesine zaman ayırmış, sıkça misafir ağırlamıştır. İnsanları da insanlarla sohbet etmeyi de sevmiş, misafirlerini ayakta karşılamıştır. Torunu Mehmet Sıtkı Bilmen'in kızı Gülbün, bazen otobüs dolusu misafirin Ömer Nasuhi Bilmen hocayı ziyarete geldiklerinden bahsetmiştir.³⁷ İnsanlara iyilik yapmayı vazife edinmiş, kendisine hediye edilmek istenen şeyi de parasını vererek kabul etmiştir. Ailesine bile zahmet vermekten çekinmiş, kendi işini kendi görmüş, kimseden bir bardak su dahi istememiştir. Orta boylu, ela gözlü, esmer ve zayıf bir insan³⁸ olan hocaya Allah sağlıklı bir bünye nasip etmiş, onu kimseye muhtaç etmemiştir. Merdivenleri ikişer üçer çıktığını gören arkadaşları latifeler yapmışlardır. Kendi çocuklarını ve torunlarını sevdiği kadar öğrencilerini ve bütün çocukları çok sevmiştir. Yaramazlıklarına kızmamış müsamaha göstermiş, şefkatle yaklaşmıştır. Aynı şekilde büyüklere karşı da yumuşak huylu ve

³⁶ Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar*, s. 20.

³⁷ Güneş Bilmen Yavuz, "Ömer Nasuhi Bilmen Hoca Efendi Hakkında", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, İstanbul 2017, s. 392.

³⁸ Ayhan Işık, "Ehl-i Halden İlmihal'e Bir Ömür: Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, s. 41, dn., 38.

kibar olmuştur. Kendisiyle çok zıt görüşlere sahip insanlarla bile sesini yükseltmeden hoş bir tavırla konuşmuş,³⁹ onlara doğru yolu göstermiştir.

Hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemlerini yaşamış bir âlim olarak Osmanlı'nın son dönemlerinde kendisini yetiştirmiş, Cumhuriyet dönemine bu birikimi aktarmıştır. Bu geçiş döneminde çeşitli zorluklarla karşı karşıya kalmış, bu durumlara karşı dik duruşu, tavrı sebebiyle halk tarafından sevilmiş, sayılmış, tanınmıştır. Mümkün oldukça siyasetten uzak durmayı seçmiş ve evlatlarına da bunu nasihat etmiştir. Fikir beyan etmesi gereken konularda pasif durmamış, kamuoyuna açıklamalarda da bulunmuştur. Bu hassasiyetinden ötürü daha önceleri Diyanet İşleri Başkanlığı teklifini reddetmişken darbe sonrası çalkantılı süreçte bu zor görevi kabul ederek zayıf mizaçlı bir insanın açabileceği büyük zararların önüne geçmiştir. Kur'an'ın Latin harfleriyle yazılması konusunda Diyanet İşleri Başkanı olan Eyüp Sabri Hayırlıoğlu'na destek mahiyetinde bir risale kaleme aldığı bilinmektedir.⁴⁰ Kur'an'ın Türkçe okunmasına karşı çıkmasının yanında "Dinde reform" söylemlerine karşı da "Bozulmayan bir dinde reform mu olur?" diyerek fikirlerini büyük bir cesaretle savunmuştur. Hiçbir zaman hakkı söylemekten çekinmemiş, adaletin tesisine katkı sağlamak için Kâmus gibi büyük bir İslâm hukuku kitabını yazmaya muvaffak olmuştur. Dinin orijinalliğini, evrenselliğini anlatmış, dini hükümlerin günümüzde insanların sorunlarına cevap veremediğini savunan düşüncenin karşısında durmuş, dinin insanların sorunlarına çözüm üretebildiğini, fakat insanların hükümlerin arka planındaki faydayı yani hikmeti göremediklerini söylemiştir. Bu yüzden eserlerinde hikmet-i teşrî' konusuna yer vermiştir. Hükümlerin hikmetlerini açıklarken hem bireye hem de daha çok topluma faydalarından bahsetmiştir. Eserlerinde toplumsal meselelerle ilgili düşünceleri ve toplumu elinden geldiğince düzeltme çabası görülmektedir. Bu özellik, bir din âliminde, iyi bir fakihte bulunması gereken önemli bir vasıftır.

1.4. ESERLERİ

Ömrünü ilme adanmış merhum allâme Ömer Nasuhi Bilmen'in tespit edilen pek çok eseri mevcuttur. Bunlar; kitap, diğerleri gazete, dergi, roman, şiir ve makaleden oluşmaktadır. Bu kitapların 4 tanesi fıkıh eserleri; 6 tanesi kelam, akaid, ahlâk eserleri;

³⁹ Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar*, s. 21.

⁴⁰ Selahattin Kıyıcı, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Bazı Makaleleri" *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, sy.3, s. 5-7.

4 tanesi tefsir eserleri; 2 tanesi hadis eserleri; 2 tanesi edebî eserler ve 3 tane siyer,tarih, dinler tarihi türünde eserler olduğu tespit edilmiştir.⁴¹ Bu şekilde bütün dini ilimlere hâkim âlimlerin sonuncularından olmuştur. Kitaplaşmış eserlerinden bir kısmı şu şekildedir:

1.4.1. Fıkıh Eserleri

1.4.1.1. Büyük İslâm İlmihâli

Ömer Nasuhi Bilmen'in ifadesiyle bu eser, Müslümanların ihtiyaçlarına cevap vermek adına İ'tikâd, Nezâfet, İbâdet, Kerâhat, İstihsân ve Ahlâk'a dair başlıca hükümlerin ve bazı büyük peygamberlerin mübarek sîretleri ile İslâm Dini'nin tarihçesine ait bir ilmihaldir. Ömer Nasuhi Bilmen'in en meşhur eseridir. On kitaptan müteşekkil olan eserde akaid konuları hakkında özet bilgiler yer almaktadır. Büyük oranda ibadetlere yer verildiği için "*Büyük İslâm İlmihali*" olarak adlandırmıştır. Kitabın genelinde yeme, içme, giyim ve alışverişi ilgili bilgilere, son kısmında ise İslâm ahlâkı ve siyere dair bilgilere yer vermiştir. Eserin günümüze kadar yaklaşık 2,5 milyondan fazla basılarak erişilmesi güç bir rekora imza atması, hemen hemen bütün Müslümanların evinde "*Büyük İslâm İlmihali*" ile karşılaşılması bir tesadüf değil, Müslüman halkın ihtiyacı olan çok büyük bir boşluğu dolduruyor olması sebebiyledir. Eseri, Ali Fikri Yavuz sadeleştirmiştir.⁴² İlk baskısı, İstanbul 1947'dir.⁴³

1.4.1.2. Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu

Bu eserle ilgili ikinci bölümde genişçe açıklamada bulunulacağı için burada bilgi verilmemiştir.⁴⁴

1.4.1.3. Kurban: Mahiyeti, Vucûbu, Hikmet-i Teşriyyesi

Eserin isminden de anlaşılacağı üzere kurbanın mahiyeti, vucûbu, kurban kesilecek vakit, kurban kesmekle yükümlü olan kişi, kurban ibadetinin hikmeti gibi

⁴¹Erdoğan Köycü, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı ve Büyük İslâm İlmihali Adlı Eseri Bağlamında Hadis İlmî'ndeki Yeri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2017, VI, sy. 5, s. 3147.

⁴² Ömer Nasûhî Bilmen, *Büyük İslâm İlmihâli*, Ali Fikri Yavuz (sad.), İstanbul 1964; Rahmi Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", *DİA*, VI, 163; Erdoğan Köycü, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı ve Büyük İslâm İlmihali Adlı Eseri Bağlamında Hadis İlmî'ndeki Yeri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2017, VI, sy. 5, s. 3144-5, dn. 16.

⁴³ Talip Türcan, "Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen -Türkiye'deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2005, sy. 6, s. 429.

⁴⁴ Bkz. II. Bölüm 31-93.

konularda Ömer Nasuhi Bilmen'in bilgi verdiği eseridir.⁴⁵ Bu eser, İslâm'ın Nuru mecmuasında kaleme aldığı Kurban isimli yazının kitaplaştırılmasıyla meydana gelmiştir.⁴⁶ İlk baskısı Ankara 1956'dır.⁴⁷

1.4.1.4. Sualli Cevaplı Dinî Bilgiler

Tefsir, hadis, kelâm, usûl-i fıkıh, vakıf, ferâiz ve siyer konularıyla ilgili Diyanet İşleri Başkanlığı'nda Müftülük, Vâizlik ve Hayrat Hademeliği sınavlarına gireceklerin karşısına çıkabilecek konuları Ömer Nasuhi Bilmen'in soru cevap şeklinde hazırladığı eserdir.⁴⁸ İlk baskısı Ankara 1959, Diyanet İşleri Reisliği Yayınlarına aittir.⁴⁹

1.4.2. Kelam, Akaid, Ahlâk Eserleri

1.4.2.1. Nazarî ve Amelî Ahlâk-ı İslâmiyye Dersleri

Ömer Nasûhî Bilmen, bu eserinde ahlâk-medeniyet ilişkisi üzerinden ahlâkın önemini anlatmıştır. Dünya tarihinde devletlerin güçlü oldukları dönemlerin ahlâk sahibi oldukları dönemler olduğunu dile getirmiştir. Ahlâk ile din arasında bağlantılar kurmuş, ahlâkın konusunun, insana ait bazı melekeler ve vazifeler olduğunu belirtmiştir.⁵⁰ İlk baskısı İstanbul 1927'dir.⁵¹

1.4.2.2. Ashâb-ı Kirâm Hakkında Müslümanların Nezîh İ'tikatları

Ömer Nasuhi Bilmen'in Hz. Muaviye hakkında ortaya çıkan tartışmalara cevap vermek için yazdığı eseridir. Geçmişte yaşanmış bazı olaylar yüzünden ashaba hakaret etmenin yanlışlığına dikkat çekmiştir.⁵² İlk baskısı İstanbul 1948'dir.⁵³

⁴⁵ <http://İslâm-ilmihali.blogspot.com/2013/01/kurbann-mahiyeti-vucubu-ve-seri-hikmeti.html>, (Erişim Tarihi: 17.02.2019).

⁴⁶ Kâmil Büyüker, "Ömer Nasuhi Bilmen' in Süreli Yayınlarda Yayınlanan Yazıları ve Şiirleri", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, s. 83.

⁴⁷ Talip Türcan, "Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen -Türkiye'deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-," *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2005, sy. 6, s. 432.

⁴⁸ Rahmi Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", *DİA*, VI, 162; http://www.cevaplar.org/index.php?content_view=4045&ctgr_id=98 (Erişim Tarihi: 17.02.2019).

⁴⁹ <https://www.nadirkitap.com/sualli-cevapli-dini-bilgiler-omer-nasuhi-bilmen-kitap7752169.html> (Erişim Tarihi: 02.08.2019).

⁵⁰ İrfan Görkaş, "Meşrutiyet Dönemi Osmanlıda Bir Felsefe-Din Uzlaşımı Olarak 'Dinî Ahlâk'", *Geçmişten Geleceğe Ahlâk (Uluslararası Katılımlı Sempozyum)*, İslâmî İlimler Fakültesi Yayını, Bartın, 13-14 Mayıs 2015, s. 57.

⁵¹ <https://www.nadirkitap.com/nazari-ve-ameli-ahlak-i-islamiye-dersleri-muellif-omer-nasuhi-omer-nasuhi-kitap7924838.html> (Erişim Tarihi: 02.08.2019).

⁵² Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anıları*, s. 53; Ayhan Işık, "Ehl-i Halden İlmihal'e Bir Ömür: Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, s. 44.

1.4.2.3. Yüksek İslâm Ahlâkı

Yüksek İslâm Enstitüsü'nde okutulması için Ömer Nasuhi Bilmen'in yazdığı İslâm akaidine dair en önemli gördüğü konulardan oluşan eseridir. İlk olarak "*Ahlâk-ı İslâmiye Dersleri*" adıyla yazmış Latin harflerin kabulünden sonra "*Yüksek İslâm Ahlâkı*" adıyla basılmıştır. "*İlmi Tevhid, Akaidi İslâmiye*" olarak da adlandırılmıştır.⁵⁴ İlk baskısı İstanbul 1949'dur.⁵⁵

1.4.2.4. Muvazzah İlmi Kelâm

Ömer Nasuhi Bilmen'in eski yazı dönemindeyken yayınlanmış olan ilk eseridir.⁵⁶ Bilmen, bu kitabı Müslümanların özellikle de genç neslin hayatına ışık tutmak için yazmıştır. Eserde kelâm ve itikada dair konular hakkında bilgi vermiş ve İslâm inançlarıyla ters düşen bazı felsefî akımları tenkit etmiştir. Ders kitabı olarak hazırladığı eserini Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye'de kelâm müderrisliği yaparken tamamlamıştır. Eseri, İsmail Parçacı sadeleştirmiştir.⁵⁷ İlk baskısı İstanbul 1955'dir.⁵⁸

1.4.2.5. Mülâhhas İlm-i Tevhid

Ömer Nasuhi Bilmen'in Yüksek İslâm Enstitüsü'nde okutulması için yazdığı eseridir. "*Muvazzah İlmi Kelâm*" adlı eserin özeti mahiyetindedir. Müslümanların inanması gereken imânî bilgileri özet halde sunmaktadır. Eserin ilk baskısı, İstanbul 1962'dir.⁵⁹

1.4.3. Tefsir Eserleri

1.4.3.1. Nesâih-i Kur'âniyye (Kur'ân-ı Kerîm'den Dersler ve Öğütler)

Ömer Nasuhi Bilmen, Ramazan ayında Fatih, Bâyezid, Süleymaniye ve Ayasofya camilerinde vaazlar vermiştir. Bu eser, onun bu vaazlardan otuz tanesinin derlenmesiyle oluşturulmuş, eski yazıyla yazılıp yayınlanmıştır. Eserin ilk baskısı

⁵³ <http://www.sanatkıtabevi.com.tr/tr/?sku=49303> (Erişim Tarihi: 02.08.2019).

⁵⁴ Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar*, s. 28.

⁵⁵ Talip Türcan, "Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen -Türkiye'deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-," *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2005, sy. 6, s. 429.

⁵⁶ Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar*, s. 27.

⁵⁷ Rahmi Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", *DİA*, VI, 162; Adnan Bülent Baloğlu, "Muvazzâh İlmi Kelâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, 418.

⁵⁸ Talip Türcan, "Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen -Türkiye'deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-," *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2005, sy. 6, s. 429.

⁵⁹ Ayhan Işık, "Ehl-i Halden İlmihal'e Bir Ömür: Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, s. 44.

İstanbul 1928'dir. Eser Latin harflerin kabulünden sonra “*Kur'an'dan Dersler ve Öğütler*” adıyla yeniden basılmıştır.⁶⁰

1.4.3.2. Sûre-i Fetih' in Türkçe Tefsiri İ'tıla-yı İslâm ile İstanbul Tarihçesi

İstanbul'un fethinin 500. yılı dolayısıyla Ömer Nasuhi Bilmen'in kaleme aldığı ilk tefsir kitabıdır. Bu eserinde Fetih suresini tefsir etmiş kitabın sonunda da İslâmiyet'in yüksek mahiyeti ve yükselişi, İstanbul'u almak için yapılan kuşatmalar, Fatih Sultan Mehmet'in tercüme-i hali ve İstanbul'u fethine dair bilgiler vermiştir. Eserin ikinci kısmında diğer dinlere dair bilgilere yer verip İslâmiyet'in üstünlüğünü vurgulamıştır.⁶¹ İlk baskısı İstanbul 1953'tür.⁶²

1.4.3.3. Büyük Tefsir Târîhi (Tabakatü'l-Müfessirîn)

Ömer Nasuhi Bilmen, büyük bir gayret göstererek yazdığı bu eserini, çeşitli dillerde o güne kadar yazılmış olan 464 tane tefsiri tetkik ederek ortaya çıkarmıştır. İlk baskısı Ankara 1955'dir. Eser iki cilt ve iki kısımdan müteşekkildir. Birinci kısım Usûlü Tefsir'den, ikinci kısım Tabakatu'l-müfessirîn'den oluşmaktadır. Vefat tarihlerine göre on dört tabaka halinde sıraladığı müfessirler hakkında bilgi vermiştir.⁶³

1.4.3.4. Kur'ân-ı Kerîm'in Tefsiri ve Türkçe Meâli Âlisi

Ömer Nasuhi Bilmen, Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan emekli olduktan sonra 80 yaşında yazmaya başladığı en son eseridir. Bu eserini 85 yaşında tamamlamıştır. Oğlunun ifadesine göre bu beş yılda altı saatten fazla uyumamış, eserini tamamlamaya muvaffak olmuştur.⁶⁴ Eserinde sureler ve muhtevalarıyla ilgili kısa bilgiler vermiş akabinde ayetlerin meallerini verip sade bir üslup ile ayetleri tefsir etmiştir. Eser, sekiz ciltten oluşmaktadır.⁶⁵ İlk baskıları İstanbul 1963-1966'dır.⁶⁶

⁶⁰ Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar*, s. 28; Ayhan Işık, “Ehl-i Halden İlmihal'e Bir Ömür: Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)”, *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, s. 44.

⁶¹ Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar*, s. 28.

⁶² Talip Türcan, “Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen -Türkiye'deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2005, sy. 6, s. 432.

⁶³ Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar*, s. 47; Rahmi Yaran, “Bilmen, Ömer Nasuhi”, *DİA*, VI, 163.

⁶⁴ Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar*, s. 55.

⁶⁵ Rahmi Yaran, “Bilmen, Ömer Nasuhi”, *DİA*, VI, 162; Ayhan Işık, “Ehl-i Halden İlmihal'e Bir Ömür: Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)”, *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, s. 43.

⁶⁶ Talip Türcan, “Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen -Türkiye'deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2005, sy. 6, s. 432.

1.4.4. Hadis Eserleri

1.4.4.1. Hikmet Goncaları (Beş yüz Hadis-i Şerif)

Ömer Nasuhi Bilmen'in kendi ifadesiyle, Allah Resulü'nün âdetlerimize, ibadetlerimize, ahlâkımıza, sosyal varlığımıza, ruhumuzun Allah katında yükselişine rehber olacak hikmet ve hakikat barındıran beş yüz gül goncası Hadis-i şerifine ve izahlarına yer verdiği eseridir.⁶⁷ İlk baskısı İstanbul 1963'tür.⁶⁸

1.4.4.2. Hadis Günlüğüm

Ömer Nasuhi Bilmen'in 500 tane hadisi insanın yaratılış amacı, görevleri, iman esasları, aile ilişkileri, komşu hakları, millî ve dinî kültürün korunması⁶⁹ gibi konular açısından açıklayarak yazdığı eseridir.

1.4.5. Dil ve Edebiyat Eserleri

1.4.5.1. Nuzhetu'l-Ervâh

Ömer Nasuhi Bilmen'in gençlik yıllarında kaleme aldığı Farsça şiir ile Türkçe'ye tercümelerinin yanında Türkçe şiirlerinden oluşan Farsça divâniçesidir.⁷⁰ İlk baskısı İstanbul 1963'tür.⁷¹

1.4.5.2. Dinî ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi

Ömer Nasuhi Bilmen'in gençken Beyânulhak, Sırât-ı müstakim ve Sebilurreşâd mecmualarında yayınladığı Farsça Divançe ve Türkçe şiirlerden oluşan ahlâk konularına dair eseridir. Dergilerde yayınlanan bu yazıları genişletilerek aynı isimle kitaplaştırılmıştır.⁷² Önce Farsça olarak yazmış sonra Türkçe'ye tercüme etmiş olduğu eserinde seçtiği yedi yüz yetmiş kelimenin dilimizde ne anlama geldiğini açıklayıp ıstılah anlamlarını vermiş, örneklendirerek açıklamasını pekiştirmiştir. Son olarak kelimelerin hafızalara kazınması için genellikle tanınmış şairlerimizin şiirlerinden birer

⁶⁷ Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar*, s. 51,52.

⁶⁸ Talip Türcan, "Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen -Türkiye'deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-," *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2005, sy. 6, s. 432.

⁶⁹ <https://www.kitapkoala.com/kitap/hadis-gunlugum-omer-nasuhi-bilmen-9789944103374> (Erişim Tarihi: 01.08.2019).

⁷⁰ <https://www.kitapyurdu.com/kitap/nuzhetulervah-amp-farsca-divance-ve-turkce-siirler/278792.html> (Erişim Tarihi: 05.07.2019).

⁷¹ Talip Türcan, "Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen -Türkiye'deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-," *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2005, sy. 6, s. 432.

⁷² Kâmil Büyüker, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Süreli Yayınlarında Yayınlanan Yazıları ve Şiirleri", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, Marmara Akademi Yayınları, İstanbul 2017, s. 83.

beyit veya kıt'a seçmiş, iki yüz otuz kelimeyi de kendi şiirleriyle örneklendirmiştir.⁷³ İlk baskısı İstanbul 1967'dir.⁷⁴

1.4.5.3. İki şükûfe-i taaşşuk

Küçük yaşta kaybettiği babasına olan özlemini kitabın kahramanı üzerinden anlatan Ömer Nasuhi Bilmen'in ilk ve tek romanıdır. Bilmen, bu eseri Erzurum'da 1904 yılında yazmıştır. Daha sonra oğlu Ahmet Selim Bilmen tarafından İstanbul 1975'de basılmıştır.⁷⁵ Eser, "İki Aşk Çiçeği" adıyla da Binnur Albayrak ve Ahmet Albayrak tarafından çevrilmiş Semerkand Yayınları tarafından basılmıştır.⁷⁶

1.4.6. Siyer, Tarih, Dinler Tarihi Eserleri

1.4.6.1. İslâm'ın Diğer Dinlere Üstünlüğü

Eser, İslâm'ın tek hak din olduğu vurgusu üzerine şekillenmiştir. Ömer Nasuhi Bilmen, İslâm ile diğer dinler arasında karşılaştırmalar yapmış, bu dinlerdeki sapmalara, tahrifata ve yetersizliklere yer vermiştir. Hidayet Işık tarafından "İslâm ve Dünya Dinleri" ismiyle sadeleştirilmiş, dipnotlar ile güncelleştirilmiştir.⁷⁷

1.4.6.2. Güzel Dinim Biricik Peygamberim

Ömer Nasuhi Bilmen'in Hz. Peygamber'in (s.a.v) hayatını kısa kısa hikayeler şeklinde çocuk kitabı⁷⁸ olarak yazdığı eserdir. "Seni Çok Seviyorum Canım Peygamberim",⁷⁹ "Gül Peygamberim"⁸⁰ isimleriyle de basılmıştır.

1.4.7. Makaleleri ve Şiirleri

Ömer Nasûhî Bilmen Mekteb-i kudat öğrencisiyken, dersiamlığa başladığı zamanlarda ve Mecelle Ahvâl-i Şahsiyye komisyonu üyeliği yaptığı sıralarda Beyanu'l-

⁷³ Ahmet Selim Bilmen, Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar, s. 52,53; Rahmi Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", *DİA*, VI, 162; Ali İhsan Pala, *Erzurum'un Yüzleri Ömer Nasuhi Bilmen*, s.56.

⁷⁴ Talip Türcan, "Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen -Türkiye'deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2005, sy. 6, s. 432.

⁷⁵ Talip Türcan, "Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen -Türkiye'deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2005, sy. 6, s. 432.

⁷⁶ <https://www.semekandpazarlama.com/İki-Ask-Cicegi,PR-1901.html> (Erişim Tarihi: 06.07.2019).

⁷⁷ <https://www.kitapyurdu.com/kitap/İslâm-ve-dunya-dinleri-İslâmın-diğer-dinlere-ustunlugu/107924.html> (Erişim Tarihi: 06.07.2019).

⁷⁸ <https://www.hepsiburada.com/guzel-dinim-biricik-peygamberim-omer-nasuhi-bilmen-pm-kmavilale18279> (Erişim Tarihi: 01.08.2019).

⁷⁹ <https://www.kitapyurdu.com/kitap/seni-cok-seviyorum-canim-peygamberim/266318.html> (Erişim Tarihi: 01.08.2019).

⁸⁰ <https://www.kitapyurdu.com/kitap/gul-peygamberim/300078.html>(Erişim Tarihi: 01.08.2019).

Hak ve Sırat-ı Müstakim'in devamı olarak açılan Sebilü'r-Reşad'da yayınlanmış aile ve diğer meselelerle ilgili makaleleri yayınlanmıştır. Bunların dışında Diyanet mecmuaları, İ'tisam, Medrese İtikatları, Mahfil, Hilâl, İslâm, İslâm'ın Nuru, Selamet, Tarih Yolunda Erzurum Dergisi, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, İslâm-Türk Muhitulmaarif Mecmuası, İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi ve Fetih hakkındır Gazetesi'nde yazıları yayınlanmıştır.⁸¹

Aşağıda Ömer Nasuhi Bilmen'in makale, şiir isimleri⁸² verilecektir.

Ömer Nasuhi Bilmen, “Kainata Bir Nazar”, Beyânülhak Dergisi, cilt: 4, sayı: 93, İstanbul 16 Ocak 1911, sayfa: 1751⁸³ (Edebiyat)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Mehasin-i Edep”, Beyânülhak Dergisi, cilt: 4, sayı: 96, İstanbul 7 Şubat 1911, sayfa: 1800 (Edebiyat)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Bir Levha-i İbret”, Beyânülhak Dergisi, cilt: 4, sayı: 99, İstanbul 28 Şubat 1911, sayfa: 1851 (Edebiyat)

Ömer Nasuhi Bilmen, “İslâmiyet ve Ulum ve Fünun”, Beyânülhak Dergisi, cilt: 4, sayı: 101, İstanbul 12 Mart 1911, sayfa: 1882 (Makale)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Tercüme-i Hal: Mehmed Hazik Efendi”, Beyânülhak Dergisi, cilt: 4, sayı: 104, İstanbul 2 Nisan 1911, sayfa: 1929 (Biyografi)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Diyanet”, Beyânülhak Dergisi, cilt: 5, sayı: 107, İstanbul 24 Nisan 1911, sayfa: 1986 (Şiir)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Adalet-i Şeriye”, Beyânülhak Dergisi, cilt: 5, sayı: 108, İstanbul 23 Mayıs 1911, sayfa: 1992 (Makale)

⁸¹ Kâmil Büyüker, “Ömer Nasuhi Bilmen' in Süreli Yayınlarında Yayınlanan Yazıları ve Şiirleri”, *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, s. 79-81; <http://katalog.idp.org.tr/yazarlar/332/omer-nasuhi-bilmen> (Erişim Tarihi: 14.02.2019).

⁸² <http://katalog.idp.org.tr/yazarlar/332/omer-nasuhi-bilmen> (Erişim Tarihi: 14.02.2019).

⁸³ Ömer Nasuhi Bilmen'in 25 yaşında Medresetü'l-kudat öğrencisiyken yazdığı ilk makalesidir. (Kâmil Büyüker, “Ömer Nasuhi Bilmen' in Süreli Yayınlarında Yayınlanan Yazıları ve Şiirleri”, *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, s. 81).

Ömer Nasuhi Bilmen, “Üdeba-yı Osmani' den Şeyh Vasfi Efendi'nin Gazel-i Şairanelerini Tahmis”, Beyânülhak Dergisi, cilt: 5, sayı: 114, İstanbul 12 Haziran 1911, sayfa: 2098 (Şiir)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Belirtilmemiş”, Beyânülhak Dergisi, cilt: 5, sayı: 114, İstanbul 12 Haziran 1911, sayfa: 2098 (Şiir)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Muhit-i İslâmiyet”, Beyânülhak Dergisi, cilt: 5, sayı: 118, İstanbul 10 Temmuz 1911, sayfa: 2152 (Makale)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Şühur-ı Selase Münasebetiyle: Nasihat”, Beyânülhak Dergisi, cilt: 5, sayı: 121, İstanbul 31 Temmuz 1911, sayfa: 2200 (Makale)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Afrika'da İslâmiyet”, Beyânülhak Dergisi, cilt: 6, sayı: 154, İstanbul 15 Nisan 1912, sayfa: 2730 (Makale)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Sultan Selim'i Ziyaret”, Beyânülhak Dergisi, cilt: 6, sayı: 154, İstanbul 15 Nisan 1912, sayfa: 2739 (Makale)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Hikmet-i İslâmiye”, Beyânülhak Dergisi, cilt: 7, sayı: 157, İstanbul 6 Mayıs 1912, sayfa: 2778 (Makale)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Münacat”, Beyânülhak Dergisi, cilt: 7, sayı: 159, İstanbul 20 Mayıs 1912, sayfa: 2822 (Şiir)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Levha-i Tabiat”, Beyânülhak Dergisi, cilt: 7, sayı: 160, İstanbul 27 Mayıs 1912, sayfa: 2839 (Şiir)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Üstadımın Kabrinde (I)”, Beyânülhak Dergisi, cilt: 7, sayı: 162, İstanbul 10 Haziran 1912, sayfa: 2870 (Şiir)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Leyle-i Regaib ve Feyretü'l-Mevahib”, Beyânülhak Dergisi, cilt: 7, sayı: 164, İstanbul 24 Haziran 1912, sayfa: 2890 (Başyazı)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Muhterem Beyânülhak İdare-i Aliyesine (I): İnegöl”, Beyânülhak Dergisi, cilt: 7, sayı: 176, İstanbul 23 Eylül 1912, sayfa: 3092 (Mektup)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Nesayih-i Kuraniyye”, Hayrül-keîâm Dergisi, cilt: 1, sayı: 4, İstanbul 10 Aralık 1913, sayfa: 27 (Ayet)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Hissiyat-ı Diniye”, Medrese İtikadları Dergisi, c. y., sayı: 11, İstanbul 2 Ağustos 1913, sayfa: 84 (Makale)

Ömer Nasuhi Bilmen, “İkaz”, Medrese İtikadları Dergisi, c. y., sayı: 13, İstanbul 16 Ağustos 1913, sayfa: 101 (Makale)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Fariza-i Savm”, Medrese İtikadları Dergisi, c. y., sayı: 14, İstanbul 23 Ağustos 1913, sayfa: 109 (Makale)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Talebe-i Ulum Efendilere”, Medrese İtikadları Dergisi, c. y., sayı: 17, İstanbul 19 Eylül 1913, sayfa: 136 (Makale)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Nesayih-i Kuraniyye”, Hayrül-keîâm Dergisi, cilt: 1, sayı: 8, İstanbul 7 Ocak 1914, sayfa: 57 (Ayet)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Müslümanlıkta İftirak-ı Zevceyn -I”, Sebilürreşâd Dergisi, cilt: 23, sayı: 579, İstanbul 13 Aralık 1923, sayfa: 100 (Makale)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Hiss-i Diyanet Fıtridir”, Mahfil Dergisi, cilt: 5, sayı: 55, İstanbul Kasım-Aralık 1924, sayfa: 116 (Makale)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Sakat ve Iskat-ı Cenin Faciaları”, Sebilürreşâd Dergisi, cilt: 23, sayı: 588, İstanbul 14 Şubat 1924, sayfa: 242 (Makale)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Vaaz ve Vaizler”, Sebilürreşâd Dergisi, cilt: 23, sayı: 589, İstanbul 21 Şubat 1924, sayfa: 265 (Makale)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Taaddüd-i Zevcat Müessesesi-i İctimaiyyesi (I)”, Sebilürreşâd Dergisi, cilt: 23, sayı: 590, İstanbul 28 Şubat 1924, sayfa: 274 (Makale)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Kesret-i Nüfus -I: Nüfusun Çoğalmasına Müslümanlığın Verdiği Büyük Ehemmiyet”, Sebilürreşâd Dergisi, cilt: 23, sayı: 592, İstanbul 13 Mart 1924, sayfa: 318 (Makale)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Tevhid Bari”, Mahfil Dergisi, cilt: 23, sayı: 59, İstanbul Mart-Nisan 1925, sayfa: 202 (Makale)

Ömer Nasuhi Bilmen, “İntişar-ı İslâm Tarihi”, Sebilürreşâd Dergisi, cilt: 25, sayı: 635, İstanbul 22 Ocak 1925, sayfa: 168 (Makale)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Haizi Secde-i Tilâveti”, İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası, cilt: 1, sayı: 15, İstanbul 20 Haziran 1941, sayfa: 6 (Soru-Cevap)

Ömer Nasuhi Bilmen, “İslâm’da Demokrasi -I”, İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası, cilt: 1, sayı: 71, İstanbul Haziran 1947, sayfa: 10 (Tefrika)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Zekâta Dair”, İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası, cilt: 2, sayı: 71, İstanbul Haziran 1947, sayfa: 11 (Soru-Cevap)

Ömer Nasuhi Bilmen, “İmamı Âzam’ın Müçtehitler Arasındaki Mevkii”, İslâm’ın Nuru Dergisi, cilt: 1, sayı: 1, İstanbul 20 Nisan 1951, sayfa: 20 (Biyografi)

Ömer Nasuhi Bilmen, “İmam Maliki’nin Müçtehitler Arasındaki Mevkii”, İslâm’ın Nuru Dergisi, cilt: 1, sayı: 2, İstanbul Haziran 1951, sayfa: 21 (Biyografi)

Ömer Nasuhi Bilmen, “İmam Şafî’nin Müçtehitler Arasındaki Mevkii”, İslâm’ın Nuru Dergisi, cilt: 1, sayı: 3, İstanbul 1 Temmuz 1951, sayfa: 16 (Biyografi)

Ömer Nasuhi Bilmen, “İmam Ahmed İbni Hanbel’in Müçtehidler Arasındaki Mevkii”, İslâm’ın Nuru Dergisi, cilt: 1, sayı: 4, İstanbul 1 Ağustos 1951, sayfa: 13. Sayfa (Biyografi)

Ömer Nasuhi Bilmen, “İslâm Fıkhının Müstakil Bir Müessesesi Hukûkiyye Olduğu”, İslâm’ın Nuru Dergisi, cilt: 1, sayı: 5, İstanbul 1 Eylül 1951, sayfa: 10. Sayfa⁸⁴ (Makale)

Ömer Nasuhi Bilmen, “İslâm Hukukunda Manevî Zararların Tazmini” *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 1. Baskı, Ravza Yayınları, İstanbul 2013, VIII, 269-285.⁸⁵

⁸⁴ Bu makale, Ömer Nasuhi Bilmen’in *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu* adlı eserinin I. cildinde, sayfa 323-326 arasında da yer almaktadır. 3 adet dipnotu vardır.

Ömer Nasuhi Bilmen, “Tarihi Fıkhın Mâhiyeti ve Fâideleri”, İslâm’ın Nuru Dergisi, cilt: 1, sayı: 7, İstanbul 1 Kasım 1951, sayfa: 9 (Makale)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Cihan”, İslâm’ın Nuru Dergisi, cilt: 1, sayı: 7, İstanbul 1 Kasım 1951, sayfa: 21 (Şiir)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Hayır ve Şer”, İslâm’ın Nuru Dergisi, cilt: 1, İstanbul Aralık 1951, c. y., sayı: 8, sayfa: 17 (Deneme)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Hakiki Bir Dinin Mahiyeti”, İslâm Yolu Dergisi, cilt: 2, sayı: 6, İstanbul 1 Ağustos 1951, sayfa: 14 (Makale)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Şehâdet”, İslâm’ın Nuru Dergisi, cilt: 1, sayı: 10, İstanbul t.s., sayfa: 17 (Şiir)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Ahlâkın Esâsı ve Medeniyetin İstinadgâhı Dindir”, İslâm’ın Nuru Dergisi, cilt: 1, sayı: 10, İstanbul 1 Şubat 1952, sayfa: 18 (Deneme)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Tevhîd-i Bârî”, İslâm’ın Nuru Dergisi, cilt: 1, sayı: 12, İstanbul 1 Nisan 1952, sayfa: 10 (Deneme)

Ömer Nasuhi Bilmen, “İslâm Büyüklerinin Hukuk Sâhasındaki Yüksek Mesâîleri”, İslâm’ın Nuru Dergisi, cilt: 2, sayı: 15, İstanbul Temmuz 1952, sayfa: 11 (Açıklama)

Ömer Nasuhi Bilmen, “İlmihâl: Kader ve Kaza”, İslâm’ın Nuru Dergisi, cilt: 2, sayı: 16, İstanbul Ağustos 1952, sayfa: 45 (Açıklama)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Kurban”, İslâm’ın Nuru Dergisi, cilt: 2, sayı: 17, İstanbul Eylül 1952, sayfa: 13 (Açıklama)

Ömer Nasuhi Bilmen, “İnsanları Selamete Ulaştıran Hıristiyanlık Değil Ancak Müslümanlıktır”, Sebilürreşad Dergisi, cilt: 7, sayı: 168, İstanbul Mart 1954, sayfa: 280 (Yazı)

⁸⁵ Bu makalede, 19 dipnot, 12 alt başlık bulunmaktadır. Ömer Nasuhi Bilmen’in, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu* adlı eserinde, VIII. ciltte, sayfa 269-285 arasında yer almaktadır. Bu eser, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi tarafından yayımlanmış ve Ömer Nasuhi Bilmen’e fâhrî öğretim üyeliği verilmesine vesile olmuştur. (Muharrem Sıddık Günaydın, *Ömer Nasuhi Bilmen’in ‘Büyük İslâm İlmihali’ Adlı Eserinde Hikmet-i Teşri*, s. 49).

Ömer Nasuhi Bilmen, “Müslümanlık”, Sebilürreşad Dergisi, cilt: 7, sayı: 169, İstanbul Mart 1954, sayfa: 292 (Yazı)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Haccın Farz ve Şartları”, Sebilürreşad Dergisi, cilt: 8, sayı: 200, İstanbul Temmuz 1955, sayfa: 392 (Yazı)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Yağmur Duası”, Sebilürreşad Dergisi, cilt: 9, sayı: 203, İstanbul Ağustos 1955, sayfa: 434 (Yazı)

Ömer Nasuhi Bilmen, “İslâm’da Demokrasi”, Sebilürreşad Dergisi, cilt: 9, sayı: 205, İstanbul Eylül 1955, sayfa: 70 (Yazı)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Amerikalıların Suallerine Cevap”, Sebilürreşad Dergisi, cilt: 10, sayı: 227, İstanbul Ağustos 1956, sayfa: 19 (Alıntı)⁸⁶

Ömer Nasuhi Bilmen, “B. M. M.’de Dinî Muzakereler”, Sebilürreşad Dergisi, cilt: 10, sayı: 231, İstanbul Ekim 1956, sayfa: 879 (Konuşma)

Ömer Nasuhi Bilmen, “B. M. M.’de Dinî Muzakereler: Ömer Bilmen (Ankara Beyanatı)”, Sebilürreşad Dergisi, cilt: 10, sayı: 232, İstanbul Kasım 1956, sayfa: 106 (Konuşma)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Ruh Hakkında”, Sebilürreşad Dergisi, cilt: 10, sayı: 234, İstanbul Aralık 1956, sayfa: 130 (Eleştiri)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Ruh Hakkında Bir Mübahese”, Sebilürreşad Dergisi, cilt: 10, sayı: 235, İstanbul Aralık 1956, sayfa: 147 (Eleştiri)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Hadis-i Şerifler Hikmet Gonceleri”, İslâm Dergisi, cilt: 2, sayı: 18, Ankara Haziran 1958, sayfa: 4 (Araştırma)

Ömer Nasuhi Bilmen, “Hadis-i Şerif Meal ve İzahları Hikmet Gonceleri”, İslâm Dergisi, cilt: 3, sayı: 25, Ankara Ekim 1959, sayfa: 5 (Araştırma)

⁸⁶ Ömer Nasuhi Bilmen’in bu makalesi; İslamiyet’in Ulvi Mahiyeti, Müslümanların Yüksek İtikadları Hakkında Tedkikatta Bulunan Bir Amerikalının Suallerine Cevaplar adıyla, Ankara 1956’da kitap haline getirilmiştir. (Talip Türcan, “Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen -Türkiye’deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-,” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2005, sy. 6, s. 432).

Ömer Nasuhi Bilmen'in *İslâm Türk Ansiklopedisi*'nde yazdığı ve yayınlanmış 35 maddesi bulunmaktadır. Bunlar şu şekildedir:

Âbâ-Ukûbâd (s. 38-39); Âbık (Fıkıh, s.49); Âdem b. Ebî İyas (s. 96-97); Âdet-i Nisa (s. 97-100); Âişe (Sahabiyat, s. 205-206); Aişe Bauniye (s. 206); Aiz b. Amr (s. 209-210); Âkil b. Bükeyr (s. 238); Âkile (Lisan, fıkıh, s. 238-241); Âkîh (Hukuk-ahlak ve İctimaiyat, s. 242-243); Âlim b. Ala el-Ensârî (s. 331); Âlusi (s. 334-337); Â'ma (Fıkıh, s. 353-354); A'mâl (Fıkıh, ahlâk, s. 363-367); Âmidi Ebulkasım Hasan (s. 384); Âmil (Nahiv, s. 389-390); Âmili Muhammed b. Hüseyin Bahauddin (İlmi kudreti ve mezhebi, s. 404-405); Âmir Abdullah (s. 417); Âmir Bedrî, Âmir Esedî (s. 417); Âmir Abdülvehab (s. 417); Âmir Kureyşi (s. 417); Âmir Davud (s. 418); Âmir Vakkas (s. 418); Âmir Ekvâ (s. 418); Âmir Tâi, Âmir Eşcâi (s. 418); Âmir Hafs, Âmir Ezdî (s. 420); Âmir Hilal, Âmir Eşârî (s. 420); Âmir Lakid, Âmir Enzî (s. 420); Âmir Sâd (s. 420); Âmir Hemedânî (s. 420); Âmir Tufeyl (s. 422); Âmir Kinânî, Âmir Sinan (s. 423); Âmme Menfaati (Fıkıh, s. 442-444); Âr (Lisan, ahlâk, s. 456-457); Âzad (Siyer ve fıkıh, s. 687-692).⁸⁷

Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi'nde bulunan Y00176 demirbaş numaralı *Muhîtu'l-Fetâvâ* adlı eserin 59 ve 60. sayfalarındaki lâyiha da Ömer Nasuhi Bilmen'e aittir.⁸⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, Türk Hukuk Kurumunca hazırlanan *Türk Hukuk Lügati*'nde⁸⁹ İslâm hukukuyla ilgili maddeleri yazan beş kişilik ilmî heyet içerisinde de yer almıştır.⁹⁰

Ömer Nasuhi Bilmen, hayatı ve eserleriyle kendinden sonraki nesillere örnek olmuştur. Hayatı boyunca İslâm'a hizmet etmiştir. Ulema bir aileden geldiği için küçük yaşlarda ilimle tanışmış, son nefesine kadar da ilimle meşgul olmuştur. Öğrenmeyi ve öğretmeyi sevmiş, Allah diyen nesiller yetiştirmeyi hedeflemiştir. Geride bıraktığı eserleri sayesinde bugün de ilminden istifade edilmesine fırsat tanımıştır. Onlarca kitap

⁸⁷ Ayhan Işık, "Ehl-i Halden İlmihal'e Bir Ömür: Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, s. 45, dn. 53.

⁸⁸ İslam Demirci, "Hey'et-i Te'lifiyye Üyesi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, s. 65.

⁸⁹ Türk toplumunun yapı ve tarihini, Avrupa'nın hukuk ve siyâsi yapısıyla uyumlu hale getirmek amacıyla 1934'te "Türk Hukukçular Cemiyeti" ismiyle bir araya gelen hukukçular, "Türk Hukuk Lügati" adındaki eseri hazırlamışlardır (Türk Hukuk Kurumu, *Türk Hukuk Lügati*, 3. Baskı, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1991, s. 1).

⁹⁰ Ayhan Işık, "Ehl-i Halden İlmihal'e Bir Ömür: Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, s. 45.

kaleme almış, birçok makale ve şiir yazmıştır. Savaşın yaşandığı yıllara şahitlik etmiş, cepheye gitmeye niyetlenmiş ancak bu ona nasip olmamıştır. Büyük bir âlim olan Bilmen, İslâm uğrunda cihadda hukuk sahasında yer almıştır. Bulduğu mevkilerde İslâm'a yapılan saldırılara karşı durmuştur. Güncel tartışmalı konulara, sözlü ve yazılı cevaplar vermiştir. Halk tarafından çok sevilmiş, büyük bir kalabalığın iştirakiyle son yolculuğuna uğurlanmıştır.

BÖLÜM 2: ‘HUKÛK-İ İSLÂMIYE VE ISTİLÂHÂT-I FIKHİYYE KÂMUSU’ ADLI ESERİN İNCELENMESİ

Bu bölümde Kâmus geleneği hakkında özet bilgi verildikten sonra Ömer Nasuhi Bilmen’in Kâmus’unun hangi lügat türünden olduğuna yer verilmiştir. Ardından eserin tanıtımı, telif sebepleri, dili, bilimsel özellikleri, metodu, fıkıh usûlü konularına yaptığı atıf örnekleri, fıkıh ilminin tarihçesi, sistematığı ve muhtevası, kaynak değeri, hikmet-i teşrî, literatür içindeki yeri, istifade ettiği kaynaklar ve çağdaş çalışmalara katkısı hakkında bilgi verilmiştir.

2.1. KÂMUS GELENEĞİ

Bilgi, insanlığın ilk yıllarından bu yana temel bir ihtiyaçtır. Bu sebeple insanlar bilgi üretmiş ve bu bilgileri geliştirmişlerdir. Zamanla sistemleşen bilgi, bilim dalları haline gelmiştir. Bilgiyi kullanmak, karşıya aktarmak, terimler sayesinde olmuştur. Herhangi bir bilim dalına ait terimler bütünü, terminolojiyi oluşturmuştur. Bir bilim dalının, bağımsız bir dal olabilmesinde kendine has terminolojiye sahip olması önemli bir unsurdur. Terimlerin oluşması, anlatılmak istenenin netleşmesi, karşı tarafa doğru bir şekilde aktarılması açısından önemlidir. Bu sayede düşünceler netleşir, daha somut, test edilebilir veriler elde edilir. Bu durum, bilim dallarının gelişmesine katkı sağlamıştır. Terimler, bilim dalı üyeleri arasında sağlıklı bir iletişim için kaçınılmazdır. Aynı zamanda terimler, diğer bilim dallarıyla iletişim kurma, karşılaştırma ve inceleme yapmaya da imkan tanır.⁹¹

Bir bilim dalı olan İslâm hukukunun da kendine özgü bir terminolojisi vardır. İslâm hukukuna ait terminoloji, vahiy dönemiyle birlikte başlamıştır. İslâm hukukununun temel kaynağı olan Kur’an, İslâm hukuk terminolojisinin de ana kaynağıdır. Bir tespite⁹² göre Kur’an’da 400’den fazla hukuksal terim bulunmaktadır. Cahiliye dönemine ait terimler, oluşturulmak istenen yeni medeniyete aykırı ise bu terimler kullanılmamış, bunlar yerine alternatifler bulunmuş, anlamı daraltılarak⁹³ veya genişletilerek⁹⁴ kullanılmıştır. Terminolojide olmayan yeni terimler⁹⁵ eklenmiş,

⁹¹ Osman Şahin, “İslam Hukuk Terminolojisinin Oluşumu ve İlgili Literatür”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2009, sy. 13, s. 132, 136, 137.

⁹² Osman Şahin, “İslam Hukuk Terminolojisinin Oluşumu ve İlgili Literatür”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2009, sy. 13, s. 143.

⁹³ Örnek için bkz. Kafir, adalet.

⁹⁴ Örnek için bkz. Mal.

kullanılmasında sakınca olmayan terimler kullanılmaya devam edilmiştir. Arapça'da karşılığı olmayan yabancı dillerden⁹⁶ terimler de eklenmiştir. Emir⁹⁷ ve yasakları⁹⁸ ifade eden terimler, net bir şekilde belirtilmiştir.

Hız. Peygamber (s.a.v), tebliğinde kullanacağı terimleri öncelikle Kur'an'da aramış; salat, sıyam, zekat gibi terimleri Kur'an'da olduğu gibi kullanmıştır. Ancak sadece Kur'an'a bağlı da kalmamıştır. Mesela abdest ayetinde terim olarak abdeste dair bir terim bulunmazken Hız. Peygamber (s.a.v), bunu "vudû" terimiyle ifade etmiştir.⁹⁹

Sahabe dönemi ve sonrasında fetihler ve tercüme yoluyla karşılaşılan yeni terimler İslâm'a uygun hale getirilerek İslâm hukuku terminolojisine eklenmiştir. Şartların değişmesi ve gelişmesiyle yeni terimler de üretilmiştir. İlk üç asırda Arapça'ya vâkıf hukukçuların gayretleriyle terminoloji çok hızlı gelişmiş ve bu dönemde hukuk kurumsallaşmıştır. Kurumsallaşmanın tamamlanması ve sosyal hayatın durgunlaşması neticesinde yeni ana terim üretimi son derece azalmıştır. Bu dönemde, mes'elelere yer verilen şerh ve haşiyeler sayesinde konular, derinlemesine çalışılmış ve çok sayıda alt terim üretilmiştir. Sanayi devriminin ardından gelişen teknoloji ve tıp gibi alanlarda yaşanan gelişmeler, Müslümanları da etkilemiştir. Bu durum ilgili bilim dallarını da etkilemiş, yeni ana terimler ortaya çıkarmıştır.

İslâm hukuk terminolojisi literatürü, müctehitler döneminde başlamış olsa da ilk müstakil eserler hicrî IV. asra aittir. Furu alanında ilk telif eser Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî'ye (ö. 370/980) ait *ez-Zâhir fi ğarîbi elfâzi's-Şâfi'î*'dir. Usûl alanındaki ilk telif eser ise Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nîsâbûrî'ye (ö. 406/1015) ait *el-Hudûd fi'l-uşûl*'dür. *el-Hudûd fi'l-uşûl* ve bu dönemde telif edilmiş diğer eserler, fıkıh bablarına göre düzenlenmiştir. Terimler, bu şekilde konu bütünlüğü içinde birbiriyle bağlantılı olarak verilmiştir. Bu tertip, terimlerin daha kolay kavranmasını sağlamakta olsa da aranan terime kolay ulaşılmasını zorlaştırmıştır. VII. asırda Ebû'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyyid b. Alî el-

⁹⁵ Örnek için bkz. İ'tikaf

⁹⁶ Örnek için bkz. Kur'an'da geçen (Abese, 80/31) ve Hız. Ömer ve Hız. Ebubekir'in anlamını bilmediği "Ebb" kavramı bir bitki türüdür. (Harun Ögmüş, *Kur'an İlimleri ve Tefsir Tarihi*, Halil Aldemir (çev.), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2015, s. 44).

⁹⁷ Örnek için bkz. "İçinizden kim (ramazan) ayına erişirse, (farz olan) orucu tutsun." (Bakara, 2/185).

⁹⁸ Örnek için bkz. "Allah'ın haram kıldığı cana haksız yere kıymayın." (İsrâ, 17/33).

⁹⁹ Osman Şahin, "İslam Hukuk Terminolojisinin Oluşumu ve İlgili Literatür", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2009, sy. 13, s. 142,143.

Mutarrizî el-Hârizmî (ö. 610/1213), ilk alfabetik lügat çalışması kabul edilen eseri *el-Muğrib fî tertîbi'l-Mu'rib*'i¹⁰⁰ kelime köklerinin ilk iki harfine göre tertip etmiştir. Günümüzde alfabetik lügatler daha çok tercih edilmiş olsa da her dönemde konularına göre tertip edilen lügat örneklerine rastlanmıştır.¹⁰¹

Aşağıda İslâm hukuk terminolojisi literatürüne Hanefî, Malikî, Şafî ve Hanbelî lügatlerinden¹⁰² bazı örnekler verilecektir:

2.1.1. Hanefî Fıkı Terminolojisi Literatürü

- Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkindî (ö. 537/1142), *Ṭilbetü't-talebe* (Ṭalibetü't-talebe) fî'l-işlâhâtî'l-fıkhiyye
- Ebü'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyid b. Alî el-Mutarrizî el-Hârizmî (ö. 610/1213), *el-Muğrib fî tertîbi'l-Mu'rib*
- Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1971), *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*
- Hamdi Döndüren, İbn Âbidîn Tercümesi Fihristi ve Terimler Sözlüğü
- İsmail Karakaya (ö. 2014), *Fıkıh Istılahları Sözlüğü*

2.1.2. Malikî Fıkı Terminolojisi Literatürü

- Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî (İbn Rüşd) (ö. 520/1126), *el-Muğaddimâtü'l-mümehhidât li-beyâni mâ ikteğathü rüsümü'l-Müdevvene mine'l-aḥkâmi's-şer'ıyyât ve't-taḥşîlâtü'l-muḥkemât li-ümmehâti mesâ'ilihe'l-müşkilât*
- Ebü'l-Vefâ (Ebû İshâk) Burhânüddîn İbrâhîm b. Alî b. Muhammed el-Ceyyânî el-Medenî (ö. 799/1397), *Keşfü'n-nikâbi'l-hâcib min muştalâhi İbni'l-Hâcib*
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Arafe el-Vergammî et-Tûnisî (ö. 803/1401), *Ḥudûdü İbn 'Arafe (Kitâbü'l-Ḥudûd, el-Ḥudûdü'l-fıkhiyye)*

¹⁰⁰ M. Sadi Çöğenli, "Mutarrizî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, 376.

¹⁰¹ Osman Şahin, "İslam Hukuk Terminolojisinin Oluşumu ve İlgili Literatür", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2009, sy. 13, s. 148,149.

¹⁰² Ayrıntılı bilgi için bkz. : Osman Şahin, "İslam Hukuk Terminolojisinin Oluşumu ve İlgili Literatür", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2009, sy. 13, s. 154-157.

- Ebû Abdillâh Muhammed b. Kâsım er-Rassâ‘ el-Ensârî (ö. 894/1489), el-Hidâyetü’l-kâfiyetü’ş-şâfiye li-beyâni haķā’iki’l-İmâm İbn ‘Arafe el-vâfiye (Şerhu Hudûdi İbn ‘Arafe)

2.1.3. Şafî Fıkhı Terminolojisi Literatürü

- Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî el-Herevî (ö. 370/980), ez-Zâhir fi ğarîbi elfâzi’ş-Şâfi‘î
- Ebû’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî (ö. 395/1004), Hilyetü’l-fuķahâ’
- Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), Tehzîbü’l-esmâ’ ve’l-luğât
- Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), Tahrîru elfâzi’t-Tenbîh
- Ebû’l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî el-Hamevî (ö. 770/1368-69), el-Mişbâhu’l-münîr fi ğarîbi’ş-şerhi’l-kebîr li’r-Râfi‘î

2.1.4. Hanbelî Fıkhı Terminolojisi Literatürü

- Şemsüddîn Muhammed b. Ebi’l-Feth el-Ba’lî el-Hanbelî (ö. 709/1309), El-Matla’ alâ Ebvâbi’l-Mukanna’

Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhıyye Kâmusu, terimleri konularına göre tertip edilmiş lügat örneklerindendir. İlgili terimler belirli bir konunun içinde yer almış, terimlerin tanım ve açıklamalarından sonra fikhî konularda Hanefî, Malikî, Şafîî, Hanbelî, Zahirî, Caferî, İbaziyye; itikâdî konularda Mâturîdî, Mu’tezile ve Eş’arîlere göre konular işlenmiştir. Bu durum konunun da terimlerin de net bir şekilde anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Ayrıca VIII. cildinin sonunda yer alan alfabetik fihrist, aranan terimlerin bulunmasında kolaylık sağlamaktadır.

2.2. ESERİN TANITIMI

Ömrünü ilme adanmış, yıllarca Allah yolunda hizmet etmiş allâme Ömer Nasuhi Bilmen hocanın “*Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhıyye Kâmusu*”¹⁰³ adlı âbidevî eseri, İslâm hukuku alanında bu güne kadar yazılan Türkçe eserler arasındaki en önemli

¹⁰³ Bu araştırmada 8 ciltlik, yaklaşık 3300 küsür sayfadan oluşan Ravza Yayınları’nın, İstanbul 2013, 1. baskısı esas alınmıştır. Eser, bundan sonra kısaca “Kâmus” şeklinde gösterilecektir.

ve en kapsamlı eserdir. Yazıldığı dönemin akademik camiasında büyük bir yankı uyandırmış, günümüzde de bu alanında yapılan araştırmalarda başvurulan, okunması gereken birinci derece başvuru kaynağı olmaya devam etmektedir. Ömer Nasuhi Bilmen, kendinden önceki pek çok fakih gibi fıkıh usulü alt yapısı sağlam, fikhî özümsemiş, hukuk mantığını kavramış fakihlerden biridir. Fıkıhın tatbik edildiği Osmanlı hukuk sisteminde yaşamış aktif rol üstlenmiş, edindiği birikimi sonraki nesillere aktarmak için böyle bir şaheseri kaleme almıştır. Bu devasa eserini, büyük bir dirayet ve incelikle fikhî meseleleri kapsayıcı bir şekilde ustalıkla ele almış, sistematik formda halkın ve ilim erbabının istifadesine sunmuştur. Eser, hukuk alanında mukayese yapmak isteyen hukukçuların vazgeçilmez kaynağıdır. İslâm Hukuku, hukuk edebiyatı gibi alanlarda son derece değerli bir eser, önemli bir kaynaktır. Bu anlamda alanındaki çok büyük bir boşluğu doldurmaktadır. Fıkıh geleneğinin önemli bir halkasını teşkil eden eser, kendisinden sonraki pek çok çalışmayı etkilemiştir. Bununla ilgili İstanbul Üniversitesi'nin eski rektörü Ord. Prof. Dr. Sıddık Sami Onar, “*Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu'nun Temin Edeceği Büyük Faydalar*” adlı yazısında, İslâm hukukunun yüzyıllar boyunca en medenî milletlerin sorunlarına cevap bulmuş olduğu halde günümüzde mukayeseli hukuk alanında olması gerektiği yerde olmamasının aslında esefle karşılanacak bir durum olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Ömer Nasuhi Bilmen'in asırlarca pek çok kıtaya ulaşıp pek çok millet ve medeniyetin ihtiyaçlarına cevap veren İslâm hukukunun köklü sistemini, günümüzde rahatlıkla anlaşılabilir şekilde, bütünüyle temel kaynaklara dayanarak ortaya koyup son derece mühim bir işi başardığını vurgulamıştır. Çünkü bu eser, her ne kadar hukuk kitabı olsa da İslâm hukukunu öğrenmek isteyenlerin rahatlıkla faydalanabilecekleri bir eserdir. İnsanların günlük hayatta karşılaştıkları problemlerin hemen hemen büyük çoğunluğunun yer aldığı, bilgilerin pratik şekilde istifademize sunulmuş olduğu¹⁰⁴ görülmektedir.

İstanbul Hukuk Fakültesinin dekanlarından Prof. Dr. Hüseyin Nâil Kubalı, “*Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu Yayınlanırken*” adlı makalesinde, önemli esasların izah edilebilmesi için İslâmî ve millî kıymeti olan bir esere şiddetle ihtiyaç duyulduğunu, bu anlamda Kâmus'un ne büyük bir ihtiyaca cevap verdiğini önemle vurgulamıştır. Kâmus'un son derece uzun ve geniş bir araştırmanın sonunda

¹⁰⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 1. Baskı, Ravza Yayınları, İstanbul 2013, VIII, 289, 290.

ortaya çıkmış, anlaşılması ve anlatılması zor meseleleri bile dışardan bakınca kolay görünen ancak taklidi yapılamayacak sadelik ve güzellikte ele alınmış, ufacık teferruatlara bile itina ile yer verilmiş önemli bir eser olduğunu dile getirmiştir.¹⁰⁵

O dönemin İstanbul Hukuk Fakültesi dekanı olan Ord. Prof. Dr. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun "*Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu Niçin ve Nasıl Neşredildi*" adlı tanıtım yazısında asırlardır milletimizin ihtiyaçlarına cevap veren İslâm hukukuna dair kitap haline getirilmiş tam bir Kâmus'un yazılmamış olmasının çok büyük bir eksiklik olduğunu dile getirmiştir. Devamında Ömer Nasuhi Bilmen'in uzun yıllar ortaya koyduğu emeğinin neticesi olan Kâmus'u haber alınca böylesine kapsamlı bir eserin yayınlanmasını zarurî bulduğu için eseri, Hukuk fakültesinin hesabına neşretmeye karar verdiğini belirtmiştir. Bu süreçte fakültenin yönetmeliğine uygun olarak öncelikle eserin müsveddeleri Ord. Prof. Dr. Ebu'l-ulâ Mardin tarafından okunup incelendikten sonra gerekçeleriyle eserin basılması gerektiğine dair bir rapor hazırlanmış, neticede eser, 1949 yılında basılmıştır.¹⁰⁶ Bu şekilde eser ilk kez 1949-1952 tarihleri arasında toplam altı cilt olmak üzere İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesince bastırılmıştır. 1955 yılında yeniden yayımlanan Kâmus, daha sonraki yıllarda Ömer Nasuhi Bilmen'in oğlunun gayretleri neticesinde sekiz cilt olmak üzere tekrar basılmıştır.¹⁰⁷

Kâmus'un tespit edilen baskıları: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1949, İstanbul (İlk Baskı); İstanbul Matbaası, 1951, İstanbul; İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1952-1955, İstanbul; Nazir Akbasan Matbaası, 1952, İstanbul; Bilmen Basım ve Yayınevi, 1967, İstanbul; Bilmen Yayınevi, 1969-1970-1976-1985, İstanbul; Gündüz Yayınları, 1996, Ankara (altı cilt olarak basılmıştır.); Ravza Yayınları, 2013-2018, İstanbul; Özensar Yayınevi, ts., İstanbul.

Osmanlı'nın son dönemlerinde hukuk alanında yeni düzenlemeler yapılmasına karar verilmiş bu sebeple yerli imkânlarla kanunlar oluşturma fikri ortaya çıkmıştır. Ahmet Cevdet Paşa'nın çalışması olan Mecelle, bu fikrin ilk meyvelerindedir. Hukuk İlmini Yayma Kurumu'nun İslâm hukukuna dair ıstılahlardan bir sözlük oluşturma ve "Kâmus" adıyla bahislerden oluşan bir eser daha ortaya çıkarma amacı da bu yeni

¹⁰⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VIII, 291-294.

¹⁰⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VIII, 295-296.

¹⁰⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 5.

düzenlemeler fikrinin neticesidir.¹⁰⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, bu güzel niyetlerle ortaya çıkan çalışmanın yarım kalmasına izin vermemiş, yıllarca büyük emekler harcayarak çalışmayı nihayete ulaştırmıştır. Bu büyük eserden daha rahat faydalanmak, günümüzde bu alana hizmet etmek adına Kâmus'u sadeleştirmek için bir heyet¹⁰⁹ oluşturulmuştur. Bu heyet, Kâmus'u bir anlamda günümüz için güncelleştirme faaliyeti yapmayı hedeflemiştir. Örneğin Ömer Nasuhi Bilmen, kaynak gösterirken yararlandığı eserin adını paragrafın sonunda veya bölüm sonunda ya da cilt sonunda topluca sıralamıştır. Bu heyet kaynak gösterimini, bilimsel kaynak gösterme yöntemiyle yapmak üzere çalışmaya başlamıştır. Kâmus'ta kullanılmış ama kitap halinde basılmamış olan eserler hakkında da bilgi verecektir.

2.3. HUKUK-I İSLÂMİYYE VE İSTİLÂHÂT-I FIKHİYYE KÂMUSU'NUN TELİF SEBEPLERİ

Ömer Nasuhi Bilmen, yıllarca süren çalışmasının sonunda *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstîlâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu* adlı eserini tamamlamaya muvaffak olmuştur. Bilmen, böylesine kapsamlı ve büyük bir emeğin neticesi olan bu eserini telif etme sebeplerini¹¹⁰ Kâmus'un önsözünde açıklamıştır. Bunlar şu şekilde maddelendirilebilir:

- Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi (1867-1921), İslâm hukukunun münâkehât (nikâh bahsi), mufârekât (aile hukuku), muâmelât ve ukûbâta dair Hanefîlerin hükümlerinin bulunduğu kısımlardan mecelle-i külliye halinde bir eser meydana getirmek istemiş ve bunun için bir heyet kurmuştur. Heyette Mecelle'nin şârihi Ali Haydar Efendi (Küçük) (1853-1935) ile Ömer Nasuhi Bilmen yer almıştır. - Bilmen, o dönem Fetvâhâne-i Âlî'de bulunduğunu ifade etmiştir.- Nikâh bahsinden 1600 maddeyi Ömer Nasuhi Bilmen tercüme ederken Ali Haydar Efendi de ceza bahsinden çeviriler yapmıştır. Ali Haydar Efendi'nin şeyhülislâmlık görevinin sona ermesinin ardından çalışmanın yarım kalmış olması.

¹⁰⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstîlâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 4; Recep Özdirek, "Hukukî İslâmiyye ve İstîlahatı Fıkhiyye Kâmusu'nun Kaynakları (Fetva Kitapları)", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, 2016, sy. 19-20, s. 122.

¹⁰⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Recep Özdirek, "Hukukî İslâmiyye ve İstîlahatı Fıkhiyye Kâmusu'nun Kaynakları (Fetva Kitapları)", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, 2016, sy. 19-20, s. 118.

¹¹⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstîlâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 3-4; Mehmet Şener, "Ömer Nasuhi Bilmen ve Hukûk-ı İslâmiyye ve İstîlâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu", *Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, (26-28 Haziran 2006), Erzurum 2007, I, 36.

- “Hukuk İlmini Yayma Kurumu”nun, İslâm hukukunun bütün konularını içeren “Kâmus” adında bir eser meydana getirmeye yönelik çalışmaya niyetlenmesi.
- Ömer Nasuhi Bilmen’in ceza hükümlerine dair çalışmasını kuruma göndermiş olmasına rağmen diğer kısımların yazılmamış olması.
- “Hukuk İlmini Yayma Kurumu”nun çalışmalarının neticelenmeden yarım kalması ve buna razı olmayan Ömer Nasuhi Bilmen’in Kâmus’u tamamlamaya azmetmesi.
- Türkçe olarak yazılmış, İslâm hukukunun bütün konularını içine alan bir kaynağın olmaması.
- Latin harflerle yazılmış bir tane bile İslâm hukuku kitabının bulunmaması.
- Türkçe olarak yazılmış İslâm hukuku eserlerinin az olması ve bunların da müstakil bazı konuları içermesi.
- Türkçe olarak yazılmış Fetvâ kitaplarının, belli bir düzene sahip olmaması ve belli başlı konuları içeriyor olması.
- “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye” adlı kanunun muamelatla ilgili konuların bir kısmını kapsıyor olması.
- Mecelle üzerine yazılan muhtasar ve mufassal şerh ve haşiyelerin yine sınırlı hükümleri içeriyor olması.
- Türkçe olarak yazılmış eserlerin büyük çoğunluğunun Hanefî fikhına göre yazılmış olması.
- Diğer mezheplerin de görüşlerinin bir arada bulunduğu bir eserin vücuda getirilmesinin istenmesi.
- Türkçe’ye tercüme edilmiş Arapça fikh kitaplarının düzenli bir yapıya sahip olmaması.
- Kanunlaştırma hareketleri.
- Yılların birikimi ve tecrübesinin neticesi olan Osmanlı hukuk sisteminden, Cumhuriyet dönemiyle birlikte uzaklaşmaya başlamasıyla bu birikimin unutulması ve sonraki nesillere aktarılamaması tehlikesiyle karşı karşıya kalınması.

- Fıkhın tatbik edildiği bir dönem içinde yaşamış, meşihat kurumunda aktif olarak yer almış¹¹¹ olan Ömer Nasuhi Bilmen, bu önemli eseri tamamlamayı kendine görev bilmesi.

Bu sayede hukuk sahası için önemli bir değer kabul edilebilecek *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*'nu istifademize sunmuştur. Eser, İstanbul Üniversitesi ve Hukuk Fakültesi akademisyenleri tarafından övgüyle karşılanmış ve Fakülte hesabına basılmıştır.

2.4. HUKUK-I İSLÂMİYYE VE İSTİLÂHÂT-I FIKHİYYE KÂMUSU'NUN DİLİ

Dilin hızlı bir etkileşimle yozlaşması, değişmesi sebebiyle günümüzden elli sene öncesine ait eserleri bile okurken okunanı anlamakta güçlük çekilmektedir. Günümüzden yetmiş yıl önce neşredilmiş olan Ömer Nasuhi Bilmen'in oldukça teknik bilgi ifadelerinin yer aldığı bu İslâm hukuku eseri döneminin dilinin başarılı bir şekilde kullanıldığı bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Kâmus'ta İslâm hukukunun inceliklerini, tekniğini, net ve duru bir Türkçe ile meseleleri örneklendirerek izah ettiği için konular, net bir şekilde anlaşılmaktadır. Ömer Nasuhi Bilmen, zengin bir kelime haznesine sahiptir. Doğru kelimeleri seçerek az kelime ile derin anlamlar vermiştir. Örneğin: “*Şu buğdaydan yemem*” veya “*Şu tencereden yemem*” gibi sözler de sarihin mecaz kısmındadır. Çünkü bunlardan maksat, *şu buğdayın unundan yemem, şu tencerede pişen yemekten yemem demektir.*¹¹² Örnekten de görüldüğü üzere konu, günümüzde rahatlıkla anlaşılacak ifadelerle anlatmıştır. Ömer Nasuhi Bilmen, ömrü boyunca mektepten medreseye her yaş kademesinden insana ilim öğrettiği için her yaşta insana hitap edebilme yeteneği gelişmiştir. Bu yeteneğini başarılı bir şekilde eserlerine yansıttığı görülmektedir. Özellikle Kâmus, hukuk diline sahip olan ve anlaşılması zor kaideleri barındıran bir eserdir. Buna rağmen Ömer Nasuhi Bilmen, açıklamalarında ve örneklerinde en anlaşılmaz meseleleri bile kolayca anlaşılabilir şekilde sunmuştur.

¹¹¹ Recep Özdirek, “Hukukî İslâmiyye ve Istilâhâtı Fikhiyye Kamusu'nun Kaynakları (Fetva Kitapları)”, *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, 2016, sy. 19-20, s. 121.

¹¹² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 85.

Fıkhî hükümler, bilgi yığınları şeklinde değil edebî metinler olarak karşımıza çıkmıştır. Bu anlamda Kâmus için, hem sanat açısından “edebî” hem ahlak ve edep kavramlarının hakkını vermesi açısından “edebî” bir eserdir, denilebilir. Bu sebeple okuyucu, hükümleri öğrenirken üzerindeki manevî sorumluluğu da hisseder.¹¹³ İçeriğini başarılı bir şekilde yansıtan kitabın başlığından da anlaşıldığı gibi eser, hem kavramları açıklayan, tanımlayan bir sözlük hem de İslâm hukukunun konularına yer veren yapıya sahip bir İslâm hukuku kaynağıdır. Bu açıdan *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, ismiyle müsemma bir eserdir.

Bilmen, Kâmus'ta olumlu bir üsluba yer vermiştir. Yasaklardan bahsederken bile yapıcı bir üslup kullanmış, suçlayıcı tavrı uzak durmuştur. Dolaylı olarak ikazlarda bulunmuştur. Nezaketini, bilgi ve tecrübesiyle birlikte kâğıda yansıtmıştır. Emirlerden, yasaklardan bahsederken ilk okuyuşta bireye yönelik söylemde bulunduğu düşünülür. Ancak Ömer Nasuhi Bilmen, bunları toplumla ilişkilendirmiştir. Özellikle hükümlerin hikmet-i teşriinden bahsederken, emir ve yasakların kişiye olan faydasından çok topluma faydalarından bahsetmiştir. Toplumunu ilgilendiren sonuçlar çıkarmıştır.

Ömer Nasuhi Bilmen, Kâmus'unda, yukarıda bahsedildiği gibi, oldukça başarılı bir dil kullanmıştır. Ancak eserde ufak tefek hatalar bulunmaktadır. Bunlara şu şekilde örnek verebiliriz: Kastamonu kelimesini Latin harflerle yazarken Arapça harflerle yazımındaki gibi “قسطمونی” = “Kastamuni”¹¹⁴ şeklinde yazmıştır. Bu tür hatalar özellikle özel isimlerin Latin harflerle yazımı konusunda ilk deneyimler olmasından kaynaklanıyor olabileceği gibi bunda, Türk Dil Kurumu'nun kelimenin yazılışında yaptığı değişiklikler de etkili olmuş olabilir.

2.5. HUKUK-I İSLÂMİYYE VE İSTİLÂHÂT-I FIKHİYYE KÂMUSU'NUN BİLİMSEL ÖZELLİKLERİ

Kâmus'ta daha önce belirtildiği gibi ana konunun ilk kısmında konuyla ilgili terimler bulunmaktadır. Ömer Nasuhi Bilmen'in, eserin genelinde terimlere şu şekilde yer verdiği tespit edilmiştir:

- Kavramın, sözlük anlamını vermiştir.
- Sözlük anlamını, örnek ile açıklamıştır.

¹¹³ Ali İhsan Pala, *Erzurum'un Yüzleri Ömer Nasuhi Bilmen*, s. 272.

¹¹⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, III, 185.

- Sözlük ve ıstılah anlamını birlikte vermiştir.
- Sözlük ve ıstılah anlamını, örnek ile açıklamış, yer yer açıklamaların içerisinde konu ile alakalı diğer kavramları da tanımlamış ve örneklendirilerek açıklamıştır.
- Kavramın genel anlamını vermiştir.
- İlgili kavramdan türeyen yeni kavramları da tanımlamıştır.
- Bazı kavramların çoğulunu vermiştir.
- Bazı kavramların eş anlamlarını, bazen zıt anlamlarını vermiştir.
- Fakihlere (fukaha), usulcülere (usuliyî) göre tanımlara yer vermiştir.
- Ebu Hanife'ye göre tanımlara yer vermiştir.
- Bazı kavramların bilinen ve kabul gören birden çok tanımına yer vermiştir.
- Bazı tanımların sonunda kavramın kullanılan farklı isimlerini de eklemiştir.
- Bazı kavramların çeşitlerini, kısımlarını belirtip olabildiğince kısa izah etmiş, bazen örneklendirmiştir.
- Bazı kavramların diğer ıstılahlardan ayrılan özelliklerini belirtip ayırma gitmiştir.
- Sözcüğe yüklenen farklı anlamlardan bahsetmiştir.
- Alanına göre kavramın içerdiği manaların farklılığından bahsetmiştir.
- Kavram kargaşasını önlemek için terimlerin sınırlarını çizmiştir.
- Bazı kavramların dinle birlikte kazandığı anlamları belirtmiş, “demek ki... anlamına gelmektedir” şeklinde açıklayarak olası yanlış anlaşılmanın önüne geçmeye çalışmış, önemli noktalara vurgu yapmıştır.
- Bazı kavramların (delil, illet, taklid, delâlet âmm, mutlak gibi) daha çok fikhî anlamına yönelmiştir.
- Bazı tanımları fıkıh usulü, tefsir, hadis, belagat, dil bilim, mantık, tartışma ilmi (ilmi âdâb), münazara ilmi ¹¹⁵ ile ilişkilendirmiştir.
- Hüsün, kubuh gibi kelâmî kavramlara da yer vermiştir.

¹¹⁵ Örnek için bkz.: 195- (Mukaddime) : Bir takım mesail ve mebahisin güzelce anlaşılması için ilgili oldukları bir kısım mebadiden ibarettir. Münazara ilmi ıstılahınca: mukaddime, bir şeydir ki, delilin sıhhati, onun üzerine tevakkuf eder. Meselâ: bir kıyası mantıkideki suğradan, kübradan her biri bir mukaddimeî delildir. (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstılahât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 37); İbrahim Emiroğlu, “Ömer Nasuhi Bilmen’in Hukûk-ı İslâmiyye ve İslâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu’nun Mantıksal Açından Değer(lendirilmesi)”, *Türk Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, (26-28 Haziran 2006), Erzurum 2007, I, 560.

- Miras hukuku (ferâiz) kavramlarını tanımlarken örneklendirerek ve küçük tablolar kullanarak anlatımı ¹¹⁶ desteklemiştir.

Okuyucu, Kâmus'un fıkıh kaynaklarının çoğunda karşılaşılamayan bu özellikleri sayesinde hukûkî konularla ilgili karşılaşıacağı kavramlar hakkında önceden bilgi sahibi olur. Böylece konuyu daha kolay kavrayabileceği gibi ihtiyaç duyduğu durumda aradığı kavrama da kolaylıkla ulaşabilir. Bir kısmı Hukuk İlmini Yayma Kurumunca belirlenen kavramlar, kurumun belirlediği sıralamaya göre veya Ömer Nasuhi Bilmen'in önem sıralamasına tabi tutulmuş veya bir önceki kavrama olan yakınlığı ve bağlantısı sebebiyle peş peşe sıralanmış olabilir. Alfabetik olarak yeniden sıralanması okuyucu açısından kolaylık sağlamıştır. VIII. cildin sonunda Kâmus'un tamamında yer alan kavramlar alfabetik olarak sıralanmış, hangi kavram hangi ciltte ve hangi sayfada yer alıyor, bilgi verilmiştir. ¹¹⁷ Eserde, metin aralarında izah edilenler hariç tutulursa yaklaşık olarak 1407 civarında kavram, mevcuttur. Bu sayı VIII. cildin sonunda yer alan terimler indeksinde tekrarlarıyla birlikte 1682'dir. ¹¹⁸ Sekizinci cildin sonuna eklenen otuz kitabın; cilt, sayfa numarası ve konu başlığının yer alması, ¹¹⁹ yine aynı teknikle cilt, sayfa numarası verilerek ve konu başlığının baş harfleriyle alfabetik bir fihristin ¹²⁰ daha eklenmiş olması araştırmacıların işini kolaylaştıran çok önemli bir özelliktir.

Kâmus'un tek mezhebe göre değil başta Hanefî mezhebi olmak üzere fikhî konularda Malikî, Şafiî, Hanbelî, Zahirî, İbaziyye, Zeydî, Caferî; itikâdî konularda Mâtürîdiyye, Mu'tezile ve Eş'arîyye mezheplerine göre yazılmış olması, esere bilimsel değer kazandıran özelliklerden biridir. Mezheplere göre mukayeseli olarak hem de her mezhebin görüşünü o mezhebin temel kaynaklarından yararlanarak vermiş olması ciddi

¹¹⁶ 26- (Mahreci furuz) : Vârislere taksimi icab eden terikedir ki, bu bir vâhidi kıyasîdir, vârislere göre müsavi kısımlara ayrılmış bir aded halinde bulunur ve bu veçhile tashihi mesele vücude gelmiş olur. Meselâ: bir meyyitin zevciyle üç oğluna münhasır olsa dört sehm itibar olunarak şöylece gösterilir:

1	3				
Rubu	Baki	_____			
M	_____esele				
Zevc	ibn	ibn	ibn	4	
	1	1	1	1	

(Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, V, 210).

¹¹⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VIII, 301-319.

¹¹⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VIII, 297-348; Mehmet Şener, "Ömer Nasûhi Bilmen ve Hukûk-ı İslâmiyye ve Islâhât-ı Fikhiyye Kâmûsu", *Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, I, 47.

¹¹⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VIII, 300.

¹²⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VIII, 320-348.

bir akademik başarıdır. Bu nedenle mezhepler arası mukayeseli araştırmalar yapmak isteyen araştırmacılar için temel kaynaklar arasındadır. Ayrıca müctehitlerin olaylara nasıl baktıklarının ve olayları nasıl değerlendirdiklerinin, nasıl çözümler ürettiklerinin derli toplu bir şekilde sunulması araştırmacılar için bir anlamda hukukî formasyon imkânı sağlamakta ve hukukî problemleri çözebilme konusunda meleke kazanmalarına yardımcı olmaktadır.¹²¹ Fıkhî konuların yanında teklif, hüsün, kubuh gibi itikâdî konularda Mâtûrûdilerin, Mu'tezilenin ve Eş'arîlerin görüşlerine yer vermesi de Kâmus'un bilimselliğini artıran özelliklerdendir.

Ömer Nasuhi Bilmen, eserde Mecelle'nin 99 kaidesine yer verip bu kaideleri şerh etmiştir. Aynı zamanda Hanefî fakihleri Ebü'l-Hasen Ubeydullah b. el-Hüseyn b. Dellâl el-Kerhî'nin (ö. 340/952) tespit etmiş olduğu 16 kaide ile Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkindî'nin (ö. 537/1142) bu kaidelere getirdiği izahlara ve Mahmûd Hamza b. Muhammed Nesîb b. Hüseyin b. Yahyâ el-Hüseynî'nin (1821-1887) *el-Fevâidu'l-Behiyye fi'l-Kavâidi'l Fıkhiyye* adlı eserindeki 18 kaide ve şerhi olmak üzere şerhleriyle birlikte toplam 103 kaideye yer vermiş, bunları örneklendirerek¹²² açıklamıştır.

Miras hukuku (ferâiz) gibi karmaşık bir o kadar da uzun bir konuyu dahi planlı ve düzenli bir şekilde orantı, denklem, kesir gibi matematik bilgisini, sağlam mantık süzgecinden geçirerek miras dağılımını tablolar halinde verip çözümlerin sonunda da birer paragraf ile yorum yapıp açıklamıştır. “Görülüyor ki...”¹²³ ifadesiyle başladığı bu paragraflarla konuyu iyice pekiştirmiştir.

Hükümlerin rasyonel boyutlarından ve mantıksal tutarlılığından bahsetmiştir. Kavramların türlerini, olumlu ve olumsuz karşılıklarını, zıtlarını belirtmiştir. Terimlerin hakikat, mecaz, hass, amm, müşterek kısımlarını vermiştir. Hüküm çıkarmak için illetin

¹²¹ Mehmet Şener, “Ömer Nasuhi Bilmen ve Hukûk-ı İslâmiyye ve Islâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu”, *Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, I, 46-47.

¹²² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Islâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 254-299.

¹²³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Islâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, V, 210-212, 220, 229, 230, 232-234, 237-239, 243-281, 283-292, 294-304, 306-325, 327-353, 356, 357, 363-366, 368-371, 373-384, 386-388, 395, 396, 398-404; İbrahim Emiroğlu, “Ömer Nasuhi Bilmen'in Hukûk-ı İslâmiyye ve Islâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu'nun Mantıksal Açından Değerlendirilmesi”, *Türk Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, (26-28 Haziran 2006), I, 599.

tespitini, nasslar arasında tearuzu, istisnâyı, çıkan hükmün kuvvet ve bağlayıcılığını iyi bildiği¹²⁴ için her birini yerinde kullanmıştır.

Mantık ilmini bildiği ve eserinde derin bir incelikle uyguladığı görülen Ömer Nasuhi Bilmen, bazen “mantıkta beyan olunduğu üzere”¹²⁵ ifadesini kullanarak konuyu açıklamış ve kuralları bildirmiştir. Eserde mantıkçıların değil İmam Maturudi gibi kelimcilerin isimlerini zikretmiştir. Fakat bununla mantıkçıların da kastedildiği düşünülmüştür. Akla ve mantığa dolayısıyla aklî delillere önem veren bir âlim olsa da mantıksal formellikten çok Şer’î uygunluğu esas aldığı “*Delâleti nas da kıyasa racihtir (üstün, kıymetli)*”¹²⁶ “...nas mukabilinde kıyasa itibar etmek bâtıldır”¹²⁷ gibi görüşlerinden anlaşılıyor. Kitapta ve sünnetteki nassları, delâlet ve subût açısından dört grupta inceleyerek hükümleri, bilgi değeri ve mantıksal gücü açısından derecelendirmiştir. Ayrıca “akıl” kavramını tarif edip mertebelerini sıralamış,¹²⁸ cehl ile kısımlarını¹²⁹ da izah¹³⁰ etmiştir.

İslâm hukukunun kaynaklarından olan Arapça eserlerde kullanılan harf ve edatların, cümlenin anlamındaki etkisinin büyüklüğü sebebiyle Ömer Nasuhi Bilmen, “*Maanî harfler ile zarflara dair malumat*”¹³¹ başlığı altında uzunca açıklama yapmıştır.

Fıkhın kapsamına giren konular derin anlayış ve özel hassasiyet gerektirir. Bu yüzden Ömer Nasuhi Bilmen, ikrar, bey’, icare, hibe, vakıf, vasiyet, talak, liân, zihar gibi konularda ince dil tahlillerinde bulunmuştur. Bu konuda, dini hükümleri Kur’an-ı Kerim’de ve sünnetteki lafızlardan ve ibarelerden anladığımız için bazı lisan kanunlarını ve bilgilerini öğrenmek gerekir. Bu bilgiye vâkıf olarak her türlü yazı,

¹²⁴ İbrahim Emiroğlu, “Ömer Nasuhi Bilmen’in Hukûk-ı İslâmiyye ve Islâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu’nun Mantıksal Açıdan Değer(lendirilmes)i”, *Türk Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, (26-28 Haziran 2006), I, 599.

¹²⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 192.

¹²⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 89.

¹²⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 190.

¹²⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 227.

¹²⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 233-234.

¹³⁰ İbrahim Emiroğlu, “Ömer Nasuhi Bilmen’in Hukûk-ı İslâmiyye ve Islâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu’nun Mantıksal Açıdan Değer(lendirilmes)i”, *Türk Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, (26-28 Haziran 2006), I, 560.

¹³¹ (1)- (Maa) : kelimesi, mukarenet ifade eder, beraber lâfz ile tercüme edilir ve isme muzaf olarak istimal edilir. (İstereytüdevate maalkalemi = hokkayı kalem ile beraber satın aldım) gibi. (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 131) Diğer örnekler için bkz.: Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 108-132).

konuşma, düstur, nizamname hükümleri ve inceliklerine de vakıf oluruz, demiştir.¹³² Bu sebeple Kâmus'ta lafız ve mana ilişkisine, çeşitlerine örnekleriyle yer vermiştir.¹³³ Lafızlardan emir ve nehiy üzerinde durmuş, ayrıntılı bilgiler verip has, mutlak, mukayyed, âmm, müşterek, müevvel, zâhir, nass, müfesser, muhkem, hâfî, müşkil, mücmel, müteşabih, hakikat, mecaz, sarîh, kinaye, dâl bilibare, bil'îşare, bid'delâle, bil'iktiza, mefhumî muvafakat ve mefhumî muhalefet terimleri üzerinde durmuştur. Bunların mahiyetleri, hükümleri,¹³⁴ yer yer çeşitleri¹³⁵ hakkında bilgiler ve örnekler vermiştir.

Deliller arası tearuz (zıtlık) çıkması durumunda hangisinin tercih edileceğiyle ilgili kurallar belirtmiştir. Bu kurallar¹³⁶ şu şekilde maddelendirilebilir:

- Kitap ile sünnet arasındaki tearuzda kitap,
- İki sünnet arasındaki tearuzda sünnet-i meşhure, sünnet-i gayri meşhureye,
- İki haberi vahid arasındaki tearuzda râvisi fakih olan haber,
- İki delilin metinleri arasındaki tearuzda nass, zahir olana,
- İki delilin metinleri arasındaki tearuzda müfesser, nassa,
- İki delilin metinleri arasındaki tearuzda muhkem, müfessere,
- İki delilin metinleri arasındaki tearuzda hakikat, mecaze,
- İki delilin metinleri arasındaki tearuzda sarîh, kinayeye,
- İki delilin metinleri arasındaki tearuzda dâl bilibare, dâl bilişareye,
- İki delilin metinleri arasındaki tearuzda dâl bilişare, dâl biddelâleye,
- İki delilin metinleri arasındaki tearuzda dâl biddelâle, dâl biliktizaya tercih edilir.

Yukarıdaki açıklamalarda ve maddelerde de görüldüğü gibi Ömer Nasuhi Bilmen, Kâmus'ta akıl ve mantığı son derece iyi yansıtmıştır. Bu onun mantık ilmine de vâkıf olduğunun göstergesidir.

¹³² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 46.

¹³³ Lafızların manaya vaz'ları, lafızların açık tarzda ve kapalı tarzda delaletleri, kullanımları, söylenmiş oldukları maksatlar, has lafızlar vb. (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 47-93); İbrahim Emiroğlu, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Hukûk-ı İslâmiyye ve İslâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu'nun Mantıksal Açından Değer(lendirilmesi)", *Türk Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, (26-28 Haziran 2006), I, 562.

¹³⁴ Örnek için bkz. Has lâfızların mahiyeti ve hükümleri (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 47).

¹³⁵ Örnek için bkz. Beyanın neveleri (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 95).

¹³⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 193-194.

2.6. HUKUK-I İSLÂMİYYE VE İSTİLÂHÂT-I FIKHİYYE KÂMUSU'NUN METODU

Ömer Nasuhi Bilmen, önsözünde de belirttiği gibi İslâm hukukunun hemen hemen bütün konularını bir arada topladığı bu eserinde, en çok Hanefilere ait görüşlere yer vermiştir. Bu durumu, Hanefî mezhebinin İslâm coğrafyasında daha geniş alanlara yayılmış olmasıyla, açıklamıştır. Hanefî görüşlerini belirttikten sonra diğer mezheplere ait görüşleri << () parantez işaretleriyle yazarak hukukî meseleler arasındaki ihtilaf ve ittifak noktalarına dikkat çekip bunlar arasında karşılaştırma yapılabilmesini amaçladığını ifade etmiştir.

Kâmus'ta genellikle “Kitab” olarak ayrılan ana bölümlerde önce konuyla alakalı kavramları vermiş, bu kavramların çeşitli tanımlarını yapıp, örneklendirip açıkladıktan sonra konuyu, Hanefilere göre temel kaynaklardan faydalanarak detaylı bir şekilde ele almıştır. Bazen de Hanefî görüşleri arasında hangisine göre fetva verildiğini belirtmiştir. Üzerinde durulması gereken konular hakkında yalnızca bilgi vermiş ancak bilginin kaynaklarını belirtmemiştir. Farklı içtihat, özgün görüş ve farklı bakış açıları gibi detay denilebilecek bilgilerden sonra paragraf sonuna yalnız “Fethül Kadir” gibi eser ismi veya “Serahsî” gibi müellif ismini, bazen parantez içinde bazen parantezsiz vermiştir. Kendisinin de belirttiği gibi Hanefî mezhebi dışındaki mezheplerin görüşlerine yer verirken çoğu zaman parantez (), bazen tırnakla parantez <<()>> kullanmıştır. Böylece mezheplerin görüşleri de net bir şekilde birbirinden ayrılmıştır. Böylece okuyucuya rahat bir mukayese ortamı sağlamıştır. Mezheplere göre hükümlere yer verirken eserin hacmini artırmamasın, diye hükümlerin delillerine yer vermemiştir. Bu delillerin zaten “İlm-i Hilâf” adlı fıkıh eserlerinde mevcut olduğunu, belitmiştir. Meselelerin delillerini ayrıntılı olarak zikretmemiş olsa da hemen hemen hiçbir meseleyi gerekçesiz bırakmamıştır. “Çünkü...dır” veya “Bu sebeple...” şeklinde hükümlerin gerekçelerini öz bir şekilde açıklamıştır.

Mezheplerin görüşlerini, karışıklığa mahal vermeyecek şekilde müstakil paragraflar halinde vermiş, görüşleri parantezlerle birbirinden ayırmış yani şekilsel bir düzen oluşturmuştur. Bir anlamda mezhep görüşlerinin naklini yaparken, kendi değerlendirmelerine, yaklaşımlarına, tercihlerine de yer vermiştir. Mesela kısas

bahsinde¹³⁷ Malikî, Şafîî, Hanbelî ve Zahirîlerin, Müslüman ile gayrimüslim, hür ile köle bir kişinin kısasta eşit olup olamayacağı konusunda ve bu kişiler arasında denkliğin olmadığına yönelik görüş ve delillerini belirttikten sonra Hanefilerin farklı görüşte olduklarını, bu konudaki delillerini belirttikten sonra Hanefilerin görüşlerine paralel olan kendi değerlendirmelerini ekleyerek bu konuda hayat bakımından Müslüman ile gayri müslimin, hür ile de kölenin eşit olduğunu söylemiştir. Kısasın da bu eşitliğe göre olacağını eklemiştir. Zimmîlerin hayatına tecavüzün İslâm'a göre haram olduğunu, onların can, mal, namuslarının Müslümanların himayesi altında olduğunu belirtmiştir. Bu konuda Hz. Peygamber'in (s.a.v) bir gayrimüslimi öldüren Müslüman hakkında kısas cezasını tatbik ettiği uygulamasını delil göstermiştir.

Ömer Nasuhi Bilmen, bazen hükümlerin illetlerini eklemiş, bu şekilde müçtehitlerin bakış açılarını ortaya koyup, hukuk düşüncesinin gelişmesine katkı sağlamak ve mezhepler arası mukayeseye imkân sağlamak¹³⁸ istediğini, ifade etmiştir.

İhtilaflı konuları değerlendirirken ya da bir konudaki tartışmaları ele alırken, kavram tahlilleri yapmış, yani kavramlar arası ilişkiye dikkat çekmiş, kavramların eş anlamlarına ve zıt anlamlarına yer vermiş, kelimenin köküne inip irâbı üzerinde durmuştur. Konuda esas teşkil eden içeriği tahlil etmiş, metnin ele alındığı bağlamı, nüzul ve vürûd sebeplerini¹³⁹ nakletmiştir. Bu da konunun okuyucunun zihninde netleşmesini ve anlam kargaşasının önüne geçmesini sağlamıştır.

Kâmus'u dönemin eserlerinden ayıran en önemli özelliklerden biri, ana bölümler içerisinde ayrı başlıklar altında hükümlerin hikmet-i teşriine (konuluş amacına) yer vermesidir.¹⁴⁰ Ayrıca hikmet-i teşriye birinci ciltte müstakil başlıklar halinde yer vermiş ve uzunca açıklamalarda bulunmuştur. Çünkü Ömer Nasuhi Bilmen, bu çalışma vesilesiyle Şâri'in koyduğu hükümlerin hikmet ve amaçlarını, sağlayacağı faydaları ele alarak bu temel prensibi ortaya koymayı amaçlamıştır. Bunun için özel başlıklar altında ayrıntılı bir şekilde hükümlerin hikmetlerinden bahsetmiştir. “*Maslahatların nevîleri ve*

¹³⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, III, 78-80.

¹³⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 7.

¹³⁹ İbrahim Emiroğlu, “Ömer Nasuhi Bilmen'in Hukûk-ı İslâmiyye ve Islâhât-ı Fıkhiyye Kâmûs'u'nun Mantıksal Açıdan Değer(lendirilmesi)", *Türk Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, (26-28 Haziran 2006), I, 599.

¹⁴⁰ Talip Türcan, Ömer Nasuhi Bilmen ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûs'u, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2015, XIII, sy. 25-26, s. 286.

hükümleri”¹⁴¹ ana başlığı ile “*Şer’î hükümlerin esbâbı ve hikemi teşriiyesi*”¹⁴² alt başlığı olmak üzere iki başlık altında hikmet-i teşri hakkında bilgi vermiştir. Burada muâmelât ve ukûbât konuları kapsamına giren 35 konuya da ayrı ayrı maddeler şeklinde yer vermiştir. Ayrıca yukarıda bahsi geçen 35 konunun dışında kalan yaklaşık 18 konunun daha sebep, hikmet ve amaçlarını üzerinde durmuştur.

2.7. HUKUK-I İSLÂMİYYE VE İSTİLÂHÂT-I FIKHİYYE KÂMUSU’NDA FIKIH USÛLÜ KONULARINA YAPILAN ATIF ÖRNEKLERİ

Ömer Nasuhi Bilmen, kendinden önceki fakihler gibi fıkıh usûlüne vâkıf idi. Bu vukûfiyeti sebebiyle Kâmus’un birinci cildinde fıkıh usûlüne bir bölüm ayırmış ve eserin genelinde usûl kaidelerine yer vermiştir. Bu başlık altında, örnek olması açısından, Ömer Nasuhi Bilmen’in Kâmus’unda sıklıkla başvurduğu fıkıh usulü kurallarından yalnızca kitap, sünnet, icma, kıyas, mesalih-i mürsele/ maslahat, istihsân, örf ve âdet, istishâb, umûmü’l-belvâ, ihtiyât, ihtilaf, farz, vacip, mendûb/müstehap, haram, mekruh, mübah, şart, sahih, fâsid ve bâtıl kaidelerine yaptığı atıflar üzerinde durulmuştur.

2.7.1.Kitap

Kur’an, İslâm hukukunun ana kaynağıdır ve hüküm verilirken önce O’na başvurulur. Usulde Kur’an yerine daha çok kitap ifadesi kullanılmıştır. Usulcülerin tanımına göre “*Kur’an-ı Mübin’dir ki, Hâtem’ül Enbiya Efendimiz Hazretlerine tarafi İlâhî’den Cibriili Emin vasıtası ile vahyü inzal buyurulmuş olan ve mâna ile nazmı celilden ibaret bulunan âyatı Kur’aniyye’nin heyeti mecmuasıdır.*”¹⁴³ Fukahanın tanımına göre ise “*Bir takım bablardan, fasıllardan müteşekkil, fikhî meseleleri muhtevi yazıların heyeti mecmuasıdır.*”¹⁴⁴ Bir İslâm hukuku eseri olan ve ana kaynağı Yüce Kur’an olan Kâmus’ta kitaba yani ayetlere verilmiştir. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

Yetimlerin mallarını yememek, hakkı sahibine teslim etmek Allah’ın emridir. Bu “*Yetimlere mallarını veriniz*”¹⁴⁵ ayetiyle sabittir¹⁴⁶. İffetli kadınlara iftirada bulunan

¹⁴¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 199-203.

¹⁴² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 203-214.

¹⁴³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 16.

¹⁴⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 16.

¹⁴⁵ Nisa, 4/2.

kişilere dört şahit şartı getirilmiş, idiasını ispatlayamayanların şahitliklerinin kabul edilmeyeceği hükmü verilmiştir.¹⁴⁷ Bu ayet şu şekildedir: “İffetli, muhsanattan bulunan kadınlara zina isnad eden, sonra dört şahit getirerek bu isnatlarını ispat etmeyen kimselere seksen değnek vurun ve bunların şehadetlerini ebediyen kabul etmeyin. Ve fâsık olanlar onlardır. Ancak bundan sonra tevbe edip hallerini ıslah edenler müstesna, bunlar fâsık olmaktan kurtulurlar.”¹⁴⁸ Faiz konusunda “Hak Teala bey’i helal, ribayı da haram kılmıştır”¹⁴⁹ ayetiyle faiz haramken alışveriş helal kılınmıştır.¹⁵⁰ Örneklerde görüldüğü gibi Kâmus’ta ayetlere sıklıkla başvurulmuştur.

2.7.2. Sünnet

İslâm hukukunun Kur’an’dan sonraki temel kaynağı olan sünnet, hüküm verirken başvuru şer’î delillerdendir. Usulcülerin tanımına göre “Nebiyi Zîşan Hazretlerinden südur eden sözler ile kasdî fiillerden ve takrirlerden herhangi biridir.”¹⁵¹ Fukahanın tanımına göre ise “Rasulü Ekrem (sallallahu aleyhi ve sellem) Efendimiz tarafından farz ve vacip olmaksızın bazen terk edilmek üzere iltizam buyurulmuş olan herhangi bir fiil ve harekettir.”¹⁵² Ömer Nasuhi Bilmen’in Kâmus’unda toplamda 334 hadis¹⁵³ mevcuttur. Bu hadislerde 245 tanesi sahih veya hasen iken 56 tanesi zayıf hadislerdir.¹⁵⁴ İslâm hukukunun Kur’an’dan sonraki temel kaynağı olan sünnete bu eserde yer verilen örneklerden bazıları şu şekildedir: “Bana yalan yere bir şeyi isnad eden, ateşten oturacağı yere hazırlansın.”¹⁵⁵ “Vârislerini zengin bir halde bırakman, senin için onları başkalarına el açacak bir halde fakir bırakmandan daha hayırlıdır.”¹⁵⁶ “Sözü, muamalesi doğru olan tâcir kıyamet günü arşın gölgesi altındadır.”¹⁵⁷

¹⁴⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 81.

¹⁴⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, III, 248.

¹⁴⁸ Nur, 24/4, 5.

¹⁴⁹ Bakara, 2/275.

¹⁵⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VI, 17.

¹⁵¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 16.

¹⁵² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 16.

¹⁵³ Mustafa Yüceer, *Ömer Nasuhi Bilmen’in Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu Adli Eserinde Geçen Hadislerin Tahrîc ve Değerlendirilmesi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya 2015, s. 233.

¹⁵⁴ Mustafa Yüceer, *Ömer Nasuhi Bilmen’in Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu Adli Eserinde Geçen Hadislerin Tahrîc ve Değerlendirilmesi*, s. 233,234.

¹⁵⁵ Buhârî, Muhammed b. İsmail b. İbrahim (ö.256/869), *el-Câmiu’s-sahîh*, “İlim”, 107; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 135.

¹⁵⁶ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî (ö. 458/1066), *el-Esma’ ve’s-sifât Abdullah b. Muhammed el- Hâsîdî*, 1. Baskı (thk.), Suudi Arabistan, el-Mektebetu’s-Sevâdî, 1993, 2/227 (Hadis no: 792); Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, V, 122.

2.7.3. İcma

“İcma, bir asırda bulunan İslâm müctehitlerinin bir hükmü şer’î üzerine ittifak etmeleridir.”¹⁵⁸ Tanımdan da anlaşıldığı gibi şer’î delillerden biri olan icma, fıkıh kitaplarında önemli bir yere sahiptir. Kâmus’ta karşımıza çıkan, konuyla ilgili birkaç örnek şu şekildedir: Akid yapılırken mevcut olmayan bir şeyi, sanatkârdan yapmasını isteme konusunda “...icma ile caiz görülmüştür” ;¹⁵⁹ sarhoşluk veren içkiyi içene verilecek ceza ile ilgili “...haddi hamr ise içtihad ve haberi ahada müstenid bir icma ile sabit olduğu cihetle tehir olunur”¹⁶⁰ bilgisine yer verilmiştir. Vasiyetin meşru olduğuyla ilgili de “...müteaddit ayetler ile ve ümmetin icma ile sabittir”¹⁶¹ şeklindeki fetvayı zikretmiştir.

2.7.4. Kıyas

Hakkında hüküm verilmemiş meselede, aralarındaki ortak illet sayesinde hükme bağlanmış meselenin hükmünün uygulanması pek çok fıkhi meselenin çözümünde kolaylık sağlamıştır. Bu kaideyi Ömer Nasuhi Bilmen, “Kıyas, bir şeyde sabit olan hükmün mislini- o hükmün illeti içtihadıyesini haiz olduğu cihette- diğer bir deyişle de bir rey ve içtihat neticesi olarak izhar etmektir.”¹⁶² “İki malûm şeyden birinin mensus olan hükmünü-yani: bu hükmün mislini- aralarındaki müttehid illetten dolayı diğerinde de bilictihad izhar etmektir”¹⁶³ olarak tanımlamıştır. Bu kuralın Kâmus’taki bazı örnekleri şunlardır: “Delâleti nas da kıyasa racihtir.”¹⁶⁴ Tek başına şehadeti iki erkek şahitin şehadeti gibi sayılan Hz. Huzeyme’den (r.a) bahsederek “...Huzeyme’ye kıyasen başka bir zatın da münferiden şehadeti kabul edilemez”¹⁶⁵ bilgisi yer almıştır. Çünkü bu yalnızca Hz. Huzeyme (r.a) için geçerli bir durumdur. Nikâh ve bey’ ikisi de akid olsa da kıyaslanamayacağını belirten bilgi şu şekildedir: “Çünkü nikâh, hususî bir ehemmiyeti haiz ve şânına riayet lazım olduğundan akdi bey’ a kıyas olunamaz.”¹⁶⁶

¹⁵⁷ Buhârî, “Merda”, 16; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VI, 126.

¹⁵⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 16, 163.

¹⁵⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 175.

¹⁶⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, III, 246.

¹⁶¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, V, 121.

¹⁶² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 16.

¹⁶³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 171.

¹⁶⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 89.

¹⁶⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 173.

¹⁶⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, II, 18.

2.7.5. Mesalih-i Mürsele/ Maslahat

İnsanların hayrını temel alan maslahat kaidesi Kâmus'ta “*Maslahat, bir işin salâhına, hayriyetine, bâis ve sâik olan şeydir*”¹⁶⁷ şeklinde tanımlanmıştır. Kâmus'ta insan hayatında maslahatın önemini ortaya koyan örnekler olarak şunlar sayılabilir: Hadlerin uygulanmasında cezalı kimsenin menfaati düşünülerek hareket edilemez çünkü ictimai hayatın ifsat olma tehlikesi vardır. Bu konuda “*Bu zararları iltizam etmemek, daha büyük zararlara bais olarak ictimaî hayatı ifsad edeceğinden aslâ hikmet ve maslahat muvafik olamaz*”¹⁶⁸ bilgisine yer verilmiştir. Kazif bahsiyle ilgili zina isnadında bulunanın şehir dışında vb. olan şahitleri huzura getirebilmesi için mühlet verilmemesinin maslahata daha uygun olduğu belirtilmiştir. Çünkü bu isnad iftira ise verilecek mühlet iftiranın yayılmasına sebebiyet verebilir. İftira değil de gerçek ise bu günahın yayılmasına sebep olacağından “*Böyle bir mühlet, setr-i mendub olan bir hailenin teşhirine meydan verebileceği cihetle maslahata muvafik değildir*”¹⁶⁹ fetvasına yer verilmiştir. Gelir getiren ve vakfedilmiş bir mülkün (akar) başka bir yerle değiştirilmesinin (istibdali) cevazı ile ilgili “*...istibdalinde vakıf için bir maslahat tahakkuk ederse ilmü amel sahibi bir hâkimin reyi ile istiblali –gabni fâhiş ile olmamak üzere- caiz olur*”¹⁷⁰ fetvasına yer verilmiştir.

2.7.6. İstihsân

Bir meselede ictihad ederken, özel bir delilden ötürü o meselenin benzerleri için verilen hükmü bırakıp başka bir yol seçmek veya iki farklı kıyas ihtimali bulunduğu zaman kapalı kıyası bir delil sebebiyle açık kıyasa tercih etmek olarak bilinen istihsân, usulcülerin tanımına göre “*Kıyası hafî demektir ki bu kıyasın illetine, tarikine müçtehitlerin fehimleri çabukça nüfuz etmeyip bu hususta ziyade tetkike, tâmika muhtaç olurlar.*”¹⁷¹ Fakihlerin tanımlamasına göre ise “*Kıyası celiye mukabil ve muarız olan herhangi bir delildir ki, kıyası hafiden elâmdir.*”¹⁷² İstihsânın Kâmus'taki örneklerinden bazıları şunlardır: “*Bu hüküm, istihsânen sabittir.*”¹⁷³ Yırtıcı kuşların artıklarının temiz olduğu konusunda “*...hem usul hem de fıkıh bakımından bir*

¹⁶⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 18.

¹⁶⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 261.

¹⁶⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, III, 242.

¹⁷⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, IV, 355.

¹⁷¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 17.

¹⁷² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 17.

¹⁷³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 17.

istihsândır”¹⁷⁴ diyerek, yırtıcı kuşların, yırtıcı hayvanlara kıyas edilemeyeceğini belirtmiştir. İhtiyaç sahibi birine verilen sadakadan geri dönülemeyeceğini belirtip “*İstihsân muktezası budur*”¹⁷⁵ demiştir. Bir çocuğun malını babası, dedesi veya vasisinin kendi borcu için rehin bırakabileceğini ifade eden “*bu istihsânen caizdir*”¹⁷⁶ fetvasına yer vermiştir.

2.7.7. Örf ve Âdet

Örf ve âdet toplumların değerlerini temel alan davranış kalıpları, bir anlamda yazısız kanunlarıdır. İslâm, hayatın her aşamasında yeri olan bir dindir. Bu sebeple insan hayatında önemli bir yer tutan örf ve âdetler, İslâm hukukunda verilen hükümler üzerinde etkili olmuştur. Örf ve âdet, bazı hususlarda hüccet kabul edilmiştir. Örf, “*Akılların şهادet ile iştihar edip tab’an kabul edilen herhangi müstahsen şey*”,¹⁷⁷ “*Nas (insanlar) arasında tanınmış, güzel görülmüş, red ve inkâr edilmeyip yapılagelmiş olan şey*”,¹⁷⁸ âdet ise “*Nefislerde müstakir, selim tabiatlerce makbul olan mütekerrir umurdan ibaret olan*”,¹⁷⁹ “*Nas arasında itiyat edilen herhangi bir işten ibaret olan*”¹⁸⁰ olarak tarif edilmiştir. “*Örf ve âdet, âm (genel) olacağı gibi has da olabilir*”¹⁸¹ “*Örfen mâruf olan şey, şart kılınmış gibidir*”¹⁸² “*Âdet muhakkemdir (hakem kılınandır)*”¹⁸³ “*Âdeten mümteni olan şey, hakikaten mümteni gibidir*”¹⁸⁴ kuralları örf ve âdetin önemini ortaya koymaktadır. Kâmus’ta bu kuralları uyguladığı örneklerden bazıları şu şekildedir: “*Nikâhta icap ve kabul, beldelerin örf ve âdetine göre inşaı nikâhta kullanılan sözlerdir.*”¹⁸⁵ Bilmen, mehrin tamamının peşinen ödeneceği şarta bağlanmışsa bu konuda örfî uygulamaya bakılmayacağı, mehrin peşin ödeme ile gerçekleşeceğini “*...mehrın tamamen tacili meşrut olduğu takdirde örf ve âdete bakılmaksızın tamamı muaccel olur*”¹⁸⁶ sözleriyle ifade etmiştir. Düğün için getirilen hediyelerin gelin ve damadın mı yoksa bunların anne babalarının mı olacağı konusunda

¹⁷⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 175.

¹⁷⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, IV, 274.

¹⁷⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VII, 14.

¹⁷⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 17.

¹⁷⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 197.

¹⁷⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 17.

¹⁸⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 197.

¹⁸¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 198.

¹⁸² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 269.

¹⁸³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 266.

¹⁸⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 267.

¹⁸⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, II, 15.

¹⁸⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 118.

örf ve âdetin temel alınacağını “...beldenin bu husustaki örf ve âdetine bakılır”¹⁸⁷ görüşüyle ifade etmiştir.

2.7.8. *İstishâb*

Geçmişte sabit olmuş bir hükmün değişeceğine yönelik bir delil bulunmadığı sürece hükmün ilk haliyle sabit olması olarak bilinen istishâb, Kâmus'ta “*İstishâb, mazide sabit olan bir şeyin- tebeddül ettiği bilinmemekle- halen de sabit, baki olduğuna kail olmaktan ibarettir*”¹⁸⁸ olarak tanımlanmıştır. Kâmus'ta bu kaidenin yer aldığı örneklerden biri şudur: Ölen bir kişinin hangi din üzere öldüğünün tartışmalı olursa, gayri müslim anne ve babası kişinin gayri müslim olarak öldüğünü, Müslüman olan iki oğlu ise Müslüman olarak öldüğünü iddia ederlerse, anne ve baba yemin eder. Ölen kişi gayri müslim sayılır. Ömer Nasuhi Bilmen, bu durumu “...artık onun bu hali, hilâfi sâbit oluncaya kadar istishâben devam eder”¹⁸⁹ şeklinde ifade etmiştir.

2.7.9. *Umûmü'l-Belvâ*

Hanefî fakih Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî'nin (ö. 483/1090) “*Allah (c.c) hiçbir kimseyi gücünden fazla şeyle mükellef tutmaz*”¹⁹⁰ âyetinden yola çıkarak “*kendisinden kaçınılamayan şeyler affedilmiştir*”¹⁹¹ değerlendirmesinde bulunduğu, Malikî fakih Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî el-Karâfi'nin (ö. 684/1285) “*Yapılması kullara meşakkat veren her emir sâkittir*”¹⁹² şeklinde ifade ettiği umûmü'l-belvâ'yı Ömer Nasuhi Bilmen “...yani bu umûmî bir derttir, nâsın (insanların) çoğu bundan kurtulamayacak bir haldedir”¹⁹³ şeklinde tarif etmiştir. Bu konuyla ilgili hayvanların sebep olduğu cinayetler bölümünde yer alan bir örnek şu şekildedir: “...hayvan, böyle arka ayağıyla tepmesinden veya kuyruğunu çarpmasından nâşi (yetişkin) bir kimseyi telef etse rakibine (binicisine) zaman (tazmin) da lazım gelmez. Zira bu, mümkünüttaharruz

¹⁸⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, IV, 276.

¹⁸⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 17, 195.

¹⁸⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VIII, 199.

¹⁹⁰ Bakara, 2/286.

¹⁹¹ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090), *el-Mebsût, Dâru'l-Ma'rife*, Beyrut 1985, XI, 234.

¹⁹² Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî el-Karâfi (ö. 684/1285), *Envârü'l-burûk fi envâ'i'l-furûk*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Sa'id A'rab (thk.), Beyrut 1994, I, 196.

¹⁹³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, Bilmen Yayınevi, İstanbul ts., s. 218.

olmayan bir sebeple vücuda gelmiş olur."¹⁹⁴ Bu hususta binicinin de hayvanın da hatası kasıtlı ve kaçınılması mümkün durumlar olmadığı için umûmü'l-belvâ dikkate alınarak fetva verilmiştir.

2.7.10. İhtiyât

Dikkatli, tedbirli olmak anlamına gelen ihtiyâtı, Hanbelî fakih Ebü'l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî (ö. 682/1283) "*İhtiyat, içinde şüphe olanla amel etmemektir*"¹⁹⁵ ifadeleriyle tanımlamıştır. Ömer Nasuhi Bilmen, bunu Ebü'l-Hasen Ubeydullah b. el-Hüseyn b. Dellâl el-Kerhî'den (ö. 340/952) "*İhtiyat, hukukî ilahiyede mucib, hukukî ibadda mucib değildir*" kaidesini rivayet ederek ihtiyâtın Allah hakkı olan konular için geçerli olduğunu bildirmiştir. Mesela kılınan namazın sahih mi fasit mi olduğu yönünde şüpheye düşülürse, ihtiyaten namazın yeniden kılınması gerekir. Ancak bir şahsa borçlu olup olmamakla ilgili bir şüpheye düşülürse, şüpheyle borcun ödenmesi gerekmez. Çünkü beraati zimmet asıldır, şüphe ile tazminata hükmedilmez.¹⁹⁶ Diğer birkaç örnek de şu şekildedir: "...ric'at (dinden dönme) ve nikâh hususlarında ihtiyata riayet etmek lazımdır",¹⁹⁷ "Mani zail olduğunda memnu avdet eder.",¹⁹⁸ "... Halvet, ihtiyaten tekarrüb hükmünde bulunur.",¹⁹⁹ "...Vakıfların mülküne avdet etmezler.",²⁰⁰ "Tercümanın iki olması ihtiyata muvafıktır.",²⁰¹ "Bu hisseler, salim kalmayınca hakkı müracaatları avdet eder.",²⁰² "... Nesep hususunda ihtiyat edilir." ²⁰³

2.7.11. İhtilaf

Anlaşmazlık, uyuşmazlık olarak bilinen ihtilaf, fıkıh eserlerinde sıkça karşılaşılan bir kavramdır. Ömer Nasuhi Bilmen'in Kâmus'unda bu kavrama yer verdiği örneklerden bazıları şunlardır: Emirlerin hüsnü ile ilgili "*Emirlerin hüsnü hakkındaki*

¹⁹⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, III, 127; Ali İhsan Pala, *Erzurum'un Yüzleri Ömer Nasuhi Bilmen*, s. 279, 280.

¹⁹⁵ Ebü'l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî (ö. 682/1283), *el-Muğnî, Dâru'l-fikr*, Beyrut 1985, III, 113.

¹⁹⁶ Serahsî, *Mebcut*, XXVII, 7.

¹⁹⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, II, 227; Ali İhsan Pala, *Erzurum'un Yüzleri Ömer Nasuhi Bilmen*, s. 284.

¹⁹⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 262.

¹⁹⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, II, 35.

²⁰⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, V, 11.

²⁰¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VI, 15.

²⁰² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VII, 75.

²⁰³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VIII, 72.

bu ihtilaf, nehiyelerin kubhu hakkında da bu veçhile caridir”²⁰⁴ mülkiyetle ilgili bir konuda “*Bir zamanda sabit olan şeyin hilâfına delil olmadıkça bekası ile hükm olunur*”²⁰⁵ demiştir. Diğer birkaç örnek ise şunlardır: “*Müslümanların umuru, hilâfi zâhir olmadıkça salâh ve sedada mahmuldür.*”²⁰⁶ “*...Her biri hakkında bu uzuvlardan dolayı kısas mı icab eder meselesinde ihtilâf vardır.*”²⁰⁷ “*Şahitler içilen müskir hakkında veya hadisenin vukuu zamanında ihtilâf ederlerse şehadetleri kabul olunmaz.*”²⁰⁸ Rehin konusundaki bir meselede “*...rehin alınan meblağın miktarı bulunmazsa bunda rivayetler muhteliftir.*”²⁰⁹ Bir kimsenin vefatının ardından amcası veya kardeşi olduğu iddiasıyla ortaya çıkan kişinin vâris olup olamayacağı ile ilgili “*...o kimseye vâris olup olamayacağına ihtilâf vardır*”²¹⁰ demiştir.

2.7.12. Farz

Farz, Müslüman kişinin kesinlikle yapmak zorunda olduğu görevdir. Ömer Nasuhi Bilmen bunu Kâmus'ta “*Farz, yapılması Şarii Mübin tarafından emrolunduğu kat'î delil ile sabit olan herhangi bir vazifedir.*”²¹¹ olarak tanımlamıştır. Bu önemli kaidenin Kamus'taki bazı örnekleri şu şekildedir: “*...bir mükellefe orucun farz olması, bu vakte yetişmesi sebebiyledir.*”,²¹² “*...bir kısım sadakalar vaciptir, farzdır*”²¹³ Zahirîlerin vasiyetle ilgili görüşlerini aktarırken kişi geride mal bıraktığı halde yakın akrabasına vasiyette bulunmamışsa vârisler ya da vâsi “*...kolaylarına gelen miktarda bir mal tesadduk ederler bu da bir farzdır*”²¹⁴ bilgisine yer vermiştir. Yine vasiyet konusuyla ilgili yabancıya yapılacak vasiyettense münasip olan yakın akrabaya yapılacak vasiyetin daha uygun olacağını belirtmiş ve “*Hatta böyle bir vasiyetin farziyetine kail olanlar da vardır*”²¹⁵ demiştir. Şahitlik konusunda “*Şahadet vazifesi, efrada nazaran bazı hâdiselerde bir farz-ı ayin, diğer bazı hâdiseler hakkında da bir*

²⁰⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 56.

²⁰⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 258.

²⁰⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 291.

²⁰⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, III, 84.

²⁰⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, III, 255.

²⁰⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VII, 14.

²¹⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VIII, 71.

²¹¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 33.

²¹² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 51.

²¹³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, IV, 232.

²¹⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, V, 121.

²¹⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, V, 122.

farz-ı kifâye mahiyetinde bulunur”,²¹⁶ adaletle ilgili ise “*Kaza (Adaletle hükmetmek), bir farz-ı kifâyedir*”²¹⁷ bilgilerini zikretmiştir.

2.7.13. Vacip

Müslüman için farz kadar kesin olmasa da yapmak zorunda olduğu görev olan vacibi Ömer Nasuhi Bilmen, “*Vacip, Şarii Mübin tarafından emrolunduğu delili zannî ile sabit olan vazifedir.*”²¹⁸ şeklinde tanımlamıştır. Konu ile ilgili bazı örnekler şu şekildedir: “*Bâtil bir nikâh ile nesep sabit, iddet vâcib olmaz.*”²¹⁹ Malikîlerin, bir kişi yapacağı işe bağlı “*şöyle yaparsam filan malım hibe/ sadaka/ vakıf olsun şeklinde şart koşar da o işi yaparsa, o malın hibe/ sadaka/ vakıf olmasına hükmedilmez*”, görüşlerine yer verdikten sonra “*...o malı hibe veya sadaka veya vakıf etmesi diyaneten vacip olur*”²²⁰ görüşünü eklemiştir. Zahirîlerin evlatlara hibede bulunurken adaletli olmakla ilgili görüşlerinden sonra “*Vacib olan nafakalarda ise her birine ihtiyacı miktarına göre sarfiyat yapılır*”²²¹ bilgisini eklemiştir. Vasiyetlerin kısımlarını zikrederken ilk sıradakiler “*vacib olan vasiyetlerdir.*”²²²; normalde mübah olan alım-satım konusuyla ilgili bilgi verirken “*...bazen vacib olur.*” demiştir. Bir insan için hayatî önem taşıyan bir eşyayı ihtiyaç sahibine satmak gibi²²³ şirketler bahsinde iki ortak aynı adama farklı akidlerle aralarında taksim etmedikleri hisselerini satarlarsa semende ortak olmayıp ayrı ayrı alacaklı olurlar bilgisini verdikten sonra “*Çünkü bu deynler, ayrı ayrı sebepler ile vacip olmuştur*”²²⁴ demiştir.

2.7.14. Mendûb/ Müstehap

“*Mendûb, yapılması racih, memduh olmakla beraber terki hakkında men bulunmayan ve dinde daima sülûk edilmiş bir tarik olmayan fiildir.*” Diğer adı “müstehap”tır.²²⁵ Bu kaidenin Kâmus’ta zikredilen örneklerden bazıları şunlardır: Bir kimse malını vakfetmeyi vb. yapacağı bir işe bağlı olarak şart koşarsa Malikîlerden bir

²¹⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VIII, 124.

²¹⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VIII, 211.

²¹⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 33.

²¹⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, II, 36.

²²⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, IV, 243.

²²¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, IV, 276.

²²² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, V, 120.

²²³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VI, 17.

²²⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VII, 72.

²²⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 33.

görüŖe göre o malı vakfetmesi “*müstehab olur*”;²²⁶ hediye konusunda “*Atiye hususunda kardeşlerin de müsavi tutulması müstehab görülmektedir*”²²⁷ bilgisine yer vermiştir. Vasiyetlerin kısımlarından bahseden bölümde, borcu da vârisleri de olmayan bir kişinin bütün malını vasiyet etmesi şekli gibi vasiyetler için “*müstehab vasiyetlerdir*”²²⁸ demiştir. Müstehab olan vasiyetlerle ilgili amaçtan bahsederken “*Müstehab olan hususlarda ise filhal hayır ile yâd edilmek, ahirette de yüksek derecelere ermek arzusudur*”²²⁹ demiştir. Bid’atleri açıklarken “*...eğer bir bid’at, mendub kaidelerine dâhil bulunursa bid’atı mendube olur*”²³⁰ bilgisine yer vermiştir.

2.7.15. Haram

Müslüman bir kimsenin kesinlikle yapmaması gerek bir fiil olan haramı Bilmen, “*Haram, işlenilmesi Şarii Mübin tarafından nehiy ve men edildiği kat’î delil ile sabit olan bir şeydir.*”²³¹ olarak tanımlamıştır. Kâmus’ta bu kaide ile ilgili örneklerinden bazıları şunlardır: “*Rezâ’ın (süt emme) şer’an hükmü, hillî nazar ile nikâhın haram olmasıdır.*”²³² Hanbelî âlim İmam Ahmet’ten gelen “*...bir defa veya üç defa emmek de razâın hürmeti için kâfidir*”²³³ rivayetini aktarmıştır. Uyuşturucu madde olarak bilinen akla zarar veren afyon, esrar vb. ürünlerle ilgili “*...bunların müskir olacak miktarını yemek şer’an mutlaka memnu= haramdır*”²³⁴ bilgisini aktarmıştır. İçilmesi haram olan içkileri tedavi amacı haricinde tüketmenin, peştemalsiz olarak hamama girmenin haram olduğunu belirtmiştir.²³⁵ Tambur, tavlâ, satranç ile meşgul olup namazlarını geçirenlerin, yalan yere yemin eden ve kumar oynayanların haram işle meşgul olduklarını dile getirmiştir.²³⁶

2.7.16. Mekruh

Allah’ın yasaklamadığı ama yapılmasını da istemediği fiil olan mekruhun Kâmus’taki tanımı “*Mekruh, terki racih olup işlenmesi hakkında kat’î bir nehiy*

²²⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, IV, 243.

²²⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, IV, 275.

²²⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, V, 120.

²²⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, V, 120.

²³⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VIII, 170.

²³¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 34.

²³² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, II, 81.

²³³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, II, 80.

²³⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, III, 251.

²³⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VIII, 169.

²³⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VIII, 169.

bulunmayan fildir."²³⁷ şeklindedir. Bu kaidenin Kâmus'taki örneklerinden bir kısmı şunlardır: Ehl-i Kitap kadınlarla evlilikten bahsederken "...bu evlenmeler, mahzurdan halî olmadığı için mekruh görülmektedir"²³⁸ bilgisini zikretmiştir. Yine aynı konuda Malikîlerin görüşlerini aktarırken "...bir müslimin kitabiyye ile izdivacı, mekruhtur"²³⁹ hükmüne yer vermiştir. Hibe koşuyla ilgili "*Hibeyi red etmek ise mekruhtur*"²⁴⁰ yine hibe ile ilgili "*Mücerred mübahat için, riya için yapılan hibeler ise mekruhtur*"²⁴¹ bilgilerine değinmiştir. Eimmei Hanefiyye ve İmam Nehai'nin hibe eden kişi, bir mani yoksa hibesinden dönebilir görüşüne yer verdikten sonra "*Ya keraheti tenzihiyye ile veya kerahati tahrimiyye ile mekruhtur*"²⁴² bilgisini eklemiştir. Bir malı değerinin çok üstünde bir fiyata satmakla ilgili İmameyn'in görüşlerine şu şekilde yer vermiştir: "...yüz kuruşluk bir malı bin kuruşa satması, İmam Muhammed'e göre mekruhtur. İmam Ebu Yusuf'a göre ise mekruh değildir."²⁴³ Kullanımı mübah olan mücevherlerin kiraya verilmesi meselesinde Malikîlerin görüşü olan "*İstimali mübah olan huliyyatın isticarı ise mekruhtur*"²⁴⁴ hükmünü zikretmiştir.

2.7.17. Mübah

Bir kişinin yapıp yapmamakta serbet olduğu fiil anlamındaki mübahın Kâmustaki tanımı şudur: "*Mübah, Şarii Mübin'in nazarında yapılıp yapılmaması müsavi olan fildir.*"²⁴⁵ Kâmus'ta yer alan Mecelle kaidelerinden birinde mübaha şu şekilde yer verilmiştir: "*Zaruretler, memnu olan şeyleri mübah kılar.*"²⁴⁶ Diğer bazı örnekler şunlardır: Kıyas konusunda sağlam bir el veya ayağın çolak el veya topal ayak karşılığında kesilemeyeceği, bunun mübah olmadığı²⁴⁷ görüşüne yer vermiştir. Malikîlerin kullanılmasına izin verilen (mübah) mücevherin başkasına kiraya verilmesinin mekruh olduğu görüşünü aktarmıştır.²⁴⁸ Vasiyetlerin kısımlarını sayarken dördüncü grupta; yakın akrabadan, yabancılardan zengin olanlara vasiyette bulunmak

²³⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 34.

²³⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, II, 105.

²³⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, II, 105.

²⁴⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, IV, 233.

²⁴¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, IV, 233.

²⁴² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, IV, 266.

²⁴³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VI, 79.

²⁴⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VI, 201.

²⁴⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 33.

²⁴⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 261.

²⁴⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, III, 86.

²⁴⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VI, 201.

gibi olan vasiyetlerin mübah olan vasiyetler olduğunu, söylemiştir.²⁴⁹ Bey’ bahsinde alışverişin, temelde mübah olduğunu belirtmiştir.²⁵⁰ Avlanmakla ilgili bölümde “*Av avlamayı bir hırfet (meslek) ve sanat ittihaz etmemelidir, bu halde mübah olmaz*”²⁵¹ bilgisine yer vermiştir.

2.7.18. Şart

Bir şeyin olmasının kendisine bağlandığı şey olan şartı Ömer Nasuhi Bilmen şöyle tanımlamıştır: “*Kendisinin üzerine tesir ve ifza=isal bulunmaksızın hükmün vücudu tevakkuf eden şeydir.*”²⁵² Kâmus’ta hemen hemen her bölümde yer alan şartla ilgili bazı örnekler şu şekildedir: Âkidlerle ilgili bir konuda âkdin gerçekleştiği anda, tarafların icab ve kabulünü şahitlerin birlikte duymuş olması şart olduğunu²⁵³ belirtmiştir. Cihad konusunda binek hayvanla ilgili hususta “*...yakın bir mesafe için rahile (binek hayvanı) şart değildir*”²⁵⁴ demiştir. Hibede bulunacak kişi ile ilgili “*Vâhibin teberrua ehil, yani: hür, âkil ve baliğ olması şarttır*”²⁵⁵ bilgisine yer vermiştir. Yine aynı şekilde vasiyet edecek kişinin de vasiyet zamanında teberrua ehil olmasının şart olduğunu²⁵⁶ ifade etmiştir. İcare konusunda kira akdinin şarta bağlanarak gerçekleştirilmesinin caiz olduğu²⁵⁷ görüşünü zikretmiştir. Rehin bahsinde, rehni alacaklıdan başkasının kabzetmesinin şart koşulması hususunda “*...Kitabullah’ta bulunmayan bir şart olmakla batıldır*”²⁵⁸ bilgisine, ikrar konusunda da ikrarda bulunacak kişiyle ilgili “*Mukırrin âkil, baliğ olması şarttır*”²⁵⁹ bilgisine yer vermiştir.

2.7.19. Sahih

“*Sahih, şartlarını, rükünlerini, vasıflarını tamamen cami olan herhangi bir fıldir.*” Bütün bu halleri bünyesinde barındırma haline de “sıhhat” denir.²⁶⁰ Bu kavram Kâmus’ta şu şekilde yer almıştır: akitlerle ilgili bir kaideye “*Âkidler, sıhhat cihetini*

²⁴⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, V, 120.

²⁵⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VI, 17.

²⁵¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VII, 79.

²⁵² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 35.

²⁵³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, II, 30.

²⁵⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, III, 359.

²⁵⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, IV, 235.

²⁵⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, V, 122.

²⁵⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VI, 218.

²⁵⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VII, 9.

²⁵⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VIII, 42.

²⁶⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 35.

tasrih ederlerse akd, sahih olur”²⁶¹ demiştir. İcap ve kabulün gerçekleştiği bir nikâh akdinde şartları tamamlanmış bir akitten geri dönüşün sahih olmayacağını²⁶² belirtmiştir. Yine nikâhla ilgili bir konuda “...*sagîre kızını velâyeti altındaki bir oğlana tezvic etse nikâh, sahih ve nâfiz olur*”²⁶³ ifadelerine yer vermiştir. İkrar konusuyla ilgili kul hakları kapsamındaki bir konuda ikrardan vazgeçmek sahih olmaz,²⁶⁴ görüşünü eklemiştir. Hibenin sıhhatinin şartlarıyla ilgili “...*kâin bir şarta muallâk olan hibe sahihtir*” fetvasını belirttikten sonra “‘*Eğer sen benim kardeşim isen şu malım senin olsun*’ deyip o da kabul etse hibe sahih olmuş olur”²⁶⁵ örneğiyle bunu açıklamıştır. Vakıf hakkında yapılan sulhla ilgili “*Muzir değilse sahihtir*”;²⁶⁶ alım-satım konularıyla ilgili “...*beldenin örf ve âdetinde cari olan bir şart ile bey’ i sahih ve şart muteberdir*”;²⁶⁷ rehin konusuyla ilgili “*Maraz-ı mevt (ölüm hastalığı) ile mârizin rehin vermesi sahihtir.*”;²⁶⁸ miras konusuyla ilgili ise “...*irs, cebridir, terki sahih değildir*”²⁶⁹ ifadelerine yer vermiştir.

2.7.20. Fâsid

“*Fâsid, haddi zatında meşru olduğu halde gayri meşru bir şeye mukareneti sebebiyle meşruiyetten çıkan fiildir ki aslen caiz olduğu halde vasfen caiz olmaz.*”²⁷⁰ Olarak tanımlanan fâsidin Kâmus’ ta yer alan bazı örnekleri şu şekildedir: “*İki fesad tearuz ettiğinde ehaffi irtikâb olunur.*”,²⁷¹ “*Mechulü dava fâsittir.*”²⁷² İkraş söz konusu olduğunda mükreh her ne kadar baskı altında olsa da yaptığı işi iradesiyle yapmış olur, demiş ancak “...*bu ihtiyar ve irade zayıftır, fâsiddir.*”²⁷³ ifadesini de eklemiştir. Nikâh bahsinde geçen bir ifade şu şekildedir “...*fâsid şartlara mukarin olan nikâhlar, sahih olup şartlar lağv bulunur.*”²⁷⁴ “*Şartı fâsid, riba mânâsını mutazammın olduğundan bey’i iptal eder.*”,²⁷⁵ “*İvaz fâsid olursa şart fâsid olur.*”,²⁷⁶ “...*bu gibi şartlar, akdi*

²⁶¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 292.

²⁶² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, II, 15.

²⁶³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, II, 20.

²⁶⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, III, 249.

²⁶⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, IV, 234.

²⁶⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, V, 79.

²⁶⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VI, 23.

²⁶⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VII, 14.

²⁶⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VIII, 36.

²⁷⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 35.

²⁷¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 264.

²⁷² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 296.

²⁷³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, II, 23.

²⁷⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, II, 109.

²⁷⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, II, 37.

ifsad eder.”²⁷⁷ “...müşteri indinde cehalet-i fâhişe ile meçhul olan bir şeyi satmak, fasittir.”²⁷⁸ “Akdi rehin esnasında merhunun yedi râhinde kalması şart kılınsa akid fâsid olur.”²⁷⁹ ise diğer örneklerdir.

2.7.21. Bâtil

Ömer Nasuhi Bilmen’in “Bâtil, şartlarını, rükünlerini, vasıflarını tamamen veya kısmen cami olmayan fiildir ki aslen ve vasfen meşru olmaz.”²⁸⁰ şeklinde tanımladığı bâtilin Kâmus’ta yer aldığı örneklerden bazıları şunlardır: “Bir kimse hakkında ‘Muradı, maksadı şudur’ diye vukuu bulacak dava batıldır”²⁸¹ kaidesine yer vermiştir. Hibede ivaz söz konusu olduğunda bu hibe değil bey’ olduğuna değindikten sonra “Mechul bir iveze mukarin bulunursa bâtil olur.”²⁸² Mehrin kocaya hibesiyle ilgili “...temlikâtın şarta taliki bâtildir.”²⁸³ Âkidler konusunda Şaffilerin görüşünü zikrederken “...hiyari meclisin ademini şart koşsalar bey’ i bâtil olur”²⁸⁴ ifadesini eklemiştir. Bir özür hali için cevaz verilen durum, özrün sona ermesiyle batıl olur.²⁸⁵ Nikah bahsinde icaptan sonra diğer taraf icabı reddederse o zaman icab batıl olur.²⁸⁶ İbadet fâsid olduğunda bâtil olmuş olur.²⁸⁷ Alacaklıdan başkası rehni kabzetsin şeklindeki şart koşma ile ilgili “...Kitabullah’ta bulunmayan bir şart olmakla bâtildir”²⁸⁸ bilgisini eklemiştir. Zâhirilerce hüccet kabul edilen ikrardan bahsederken bu ikrarın kendi kendini ifsad edecek bir söze mukarin bulunmaması gerektiğini, “...mukarin bulunursa ikrar bâtil olur”²⁸⁹ diyerek eklemiştir.

2.8. HUKUK-I İSLÂMİYYE VE İSTİLÂHÂT-I FIKHİYYE KÂMUSU’NDA FIKIH İLMİNİN TARİHÇESİ

Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu’nun birinci cildi iki kitaptan oluşmaktadır. Ömer Nasuhi Bilmen, bu ikinci kitabın birinci bölümünde fıkıh ilminin

²⁷⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, IV, 242.

²⁷⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VI, 24.

²⁷⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VI, 29.

²⁷⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VII, 7.

²⁸⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 35.

²⁸¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 297.

²⁸² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, IV, 240.

²⁸³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, IV, 243.

²⁸⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VI, 21.

²⁸⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 262.

²⁸⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, II, 15.

²⁸⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, II, 22.

²⁸⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VII, 9.

²⁸⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VIII, 42.

tarihi hakkında, ikinci bölümünde bu tarihe şahitlik etmiş başta Hz. Aişe (r.a.), Abdullah b. Abbas (r.a.), Abdullah b. Mes'ud (r.a.) olmak üzere ve toplam 405 fukahanın biyografilerine yer vermiştir. Burada fakihleri isimlerine göre alfabetik sıraya tabi tutmuştur.

Fıkıh, birey ve toplum hayatına ilişkin dinî-hukukî hükümleri bilmek²⁹⁰ manasına gelen bir ilimdir. Fıkıh tarihi, genel tarih içinde Hz. Peygamber (s.a.v) dönemini ve sonrasında hukukun gelişimini, bu ilme hizmet eden müctehidler, fukahayı ve onların gayretlerini, bilgilerini, muvaffakiyetlerini içine alan tarihtir.²⁹¹ “Tarihü't-teşrî” adı da verilen fıkıh tarihi, İslâm hukukunun dayandığı kaynaklar, fıkıh mezheplerinin ortaya çıkışı, Müslümanların bu uğurdaki gayret ve fedakârlıkları ile ilim, irfan, fazilet, diyanet, hak ve adalet sahalarındaki hizmetleri hakkında bilgiler verir.²⁹²

Fıkıh ilminin ana kaynakları, fıkıh usulü kısmında yer aldığı gibi Kur'an, sünnet, icma ve kıyastır. Bunlardan başka istihsan, istishab, örf ve âdet gibi kaideler de fıkıh ilminin kaynakları arasındadır. İslâm'ı bizzat Hz. Peygamberden (s.a.v) işitip iman eden ashabdan büyük bir kısmı ictihad kabiliyetine sahip kimselerdi. Ömer Nasuhi Bilmen, Kâmus'ta bu kimseleri, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî'nin (ö. 751/1350) *İ'lâmü'l-muvaqqâ'in* adlı eserinde yer aldığı şekilde, vermiş oldukları fetvaların az ya da çok olması, açısından üç kısım olarak sınıflandırmıştır. Bu kişiler içinden Hz. Ömer (r.a.) için ayrı bir başlık açarak ashabın ve özellikle de Hz. Ömer'in (r.a.) hukuk sahasındaki yoğun emeklerinden bahsetmiştir. Akabinde tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn olan müctehid ve fakihlerin tabakaları, ihtisas derecelerine göre taksimine yer vermiştir. Müctehidler bazı meselelerde ihtilâf etmişlerdir. Ömer Nasuhi Bilmen, bunları on altı madde halinde sıralamış ardından bu ihtilâflardaki hukukî ve ictimâî hikmetlerden bahsetmiştir.²⁹³ Bu dönemlerde eser tedvin edilmiyor, ashab ilmi hafızasında muhafaza ediyordu. İslâm coğrafyasının genişlemesi, tabiînin farklı yerlere dağılması, ilim sahiplerinin azalması kaygısıyla Ebû Hanîfe, fıkıh ilmini tedvin etme ihtiyacı duymuştur. Şer'î meseleleri kitablara, bablara ayırmış, önce

²⁹⁰ Ahmet Yaman ve Halit Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş*, 9. Baskı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 18.

²⁹¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 301.

²⁹² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 302.

²⁹³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 301-320.

kitâb-ı tahâret, kitâb-ı salât, diğer ibadet kitapları sonra muamelâta dair kitaplar yazmıştır. Kitâb-ı feraiz ve Kitâb-ı şurûtu kaleme alan ilk âlimin Ebû Hanîfe olduğu bilgisini veren Bilmen, Hanefî müctehidlerin kaleme aldığı başlıca ana kitapları bir başlık altında toplamıştır.²⁹⁴ Dört büyük mezhebin dünya üzerinde yaygın olduğu bölgeler²⁹⁵ hakkında bilgi verdikten sonra İslâm fikhının müstakil bir hukuk müessesesi olduğu konusunda yaklaşık üç sayfalık makale²⁹⁶ ile birinci cildin birinci bölümünü tamamlamıştır. Bu kısımda Ömer Nasuhi Bilmen, fıkıh tarihini bir bölümde özetlemiştir.

Birinci ciltteki fıkıh ilminin tarihçesi bölümünün dışında diğer ciltlerde de tarihi verilere kaynak olabilecek bilgiler yer almıştır. Bunlar arasında Osmanlı Arazi Kanunnamesi, intihal kararnamele hükümleri, Osmanlı ölçü birimlerinden mikyalar ve bunlara ait belgeler, Osmanlı'nın son dönemine ait idam cezalarına ilişkin ilam ve infaz örnekleri (Kastamonu, Sinop, Bolu, İskilip ve Kângırı mahkemeleri örneği) sayılabilir.

2.9. HUKUK-I İSLÂMİYYE VE İSTİLÂHÂT-I FIKHİYYE KÂMUSU'NUN SİSTEMATİĞİ VE MUHTEVASI

Kâmus, toplam otuz ana başlıktan oluşmaktadır. İslâm Hukukuna giriş mahiyetindeki²⁹⁷ birinci cilt, “Birinci Kitap” ve “İkinci Kitap” olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci Kitap, kendi arasında beş kısımdan oluşur. Burada fıkıh usulünün 204 terimi, fıkıh usulü ilminin mahiyeti, konusu, gayesi, tarihçesi; şer’î deliller olan kitap, sünnet, icma, kıyas ile istishab, örf-adet gibi diğer deliller ve devamında ictihad, fetva gibi konular bulunmaktadır. Ayrıca Mecelle’de yer alan 99 küllî kaide ve izahları²⁹⁸ da yer almaktadır. İkinci Kitap, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm fıkıh tarihi, ikinci bölüm fakihlerin tabakaları hakkındadır. Burada fıkıh tarihi, tanımı, faydaları, kaynakları, ilk fakihlerden başlamak üzere 405 fakih ve müctehidin derece ve tabakaları; ihtilafların sebepleri, hikmetleri; Hanefilerin temel kaynakları, fıkıh

²⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. : Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 320-323.

²⁹⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 323.

²⁹⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 323-326.

²⁹⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 8.

²⁹⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 254-289.

mezhepleri hakkında bilgi verildikten sonra İslâm hukukunun müstakil bir hukuk müessesesi olduğu konusu yer almıştır.

Genel olarak geriye kalan yedi cilt için “muâmelet” konularından müteşekkildir, denilebilir. Ciltlerden kısaca bahsedilecek olursa ikinci cilt, 4 kitap, 1 mukaddime, 10 bölüm ve 2 lâhikadan meydana gelmektedir. Bu ciltte münâkehât (evlenme) konusu içinde evlenmenin haram olduğu kadınlar, mehir başlıkları, müfârekât (talak: boşanma ve fesh: nikâhın iptali) konusu içinde ilgili kavramlardan sonra muhâle’a (bedel karşılığında karşılıklı boşanma) ve liân (yeminleşme) başlıkları, nesep, hidane ve nafakalar yer almaktadır. Burada nikâhla ilgili 77, boşanmayla ilgili 63, nesep ve hizane ile ilgili 15, nafakalarla ilgili 20 ıstılahın açıklaması yapılmıştır.

Üçüncü cilt, 2 kitap, 2 mukaddime, 6 mebhas ve 6 bölümden meydana gelmektedir. Bu ciltte ceza, cinayet, diyet, kasame, akile, kısas, afüv, icra, meşru müdafaa, hadler, zina, recm, celde, kazf, haddi hamr, haddi sekr, sirkat, yol kesicilik, şer’î ta’zirat ve siyaset, velâyet, en son da harb, cihat, esaret, zimmiler, bağiler olmak üzere ceza hukuku konuları yer almaktadır. Cezai hususlara ait 200, harb, cihat esaret, zimmiler, bağiler konularında 225 ıstılah, alfabetik sıra gözetilerek açıklanmıştır.

Dördüncü cildin ilk 2 bölümü, üçüncü cildin devamı olarak irtidat ve esaret konularıyla başlamaktadır. Bunlardan sonra 4 kitap, 3 mukaddime ve 9 bölüm yer almaktadır. Bu cilt, İslâm devletinin gelirleri, İslâm hukukunda kullanılan ölçüler, emânetler, vedî’alar, âriyetler, hibeler, vakıflar konularını içermektedir. Fıkıhta kullanılan ölçü birimleriyle ilgili bazı kelimelerin izahlarının yanında, vergilerle ilgili 41, emanetlerle ilgili 12, hibelerle ilgili 9, vakıflarla ilgili 81 ıstılah ve açıklamalarına ayrıca vakıflara müteallik kanuni ıstılahların 16 tanesinin izahlarına da yer verilmiştir.

Beşinci ciltteki ilk üç bölüm, mevkuf arazî, akarlar, nukut, mütevelliler gibi dördüncü cildin son konularını içermektedir. Bu kısımdan sonra 2 kitap, 2 mukaddime, 4 bölüm, 1 lâhika ve 1 zeyl yer alır. Bu cilt, vasiyetler, miras, terike, vârisler konularından oluşmaktadır. Vasiyetlerle ilgili 14, verasetle ilgili 39 ıstılah ve izahları bulunmaktadır.

Altıncı cilt, 6 kitap, 4 mukaddime, 8 bölümden meydana gelmektedir. Bu ciltte, bey’, şüf’a (önalım hakkı), icâre, kefâlet, havâle, vekâlet konuları yer almaktadır.

Mukaddimede 77 ıstılah ve ızahları bulunmaktadı. Şüf'a ile ilgili 10, icare ile ilgili 35, kefaletle ilgili 22, havale ile ilgili 14 ıstılah ve açıklamaları da mevcuttur.

Yedinci cilt, 5 kitap, 5 mukaddime, 13 bölüm, 1 lâhikadan oluşmaktadır. Bu ciltte rehin, şirketler, müzâra'a, müsâkat, mülkiyet, mefkût, lâkit, lükata, hacr, izin, ikrâh, gasp, itlâf konuları yer almaktadır. Rehinle ilgili 18, şirketlerle ilgili 42, hacr, izin, ikrah konularıyla ilgili 23, gasb ve itlafıla ilgili 15 ıstılah ve ızahları yer alır.

Sekizinci cilt, 5 kitap, 5 mukaddime, 11 bölüm, 4 lâhika ve 4 makaleden oluşmaktadır. Bu ciltte, sulh, ibrâ, ikrâr, dâvâlar, yalan yemin, beyyineler, şehâdetler, hüccetler, karineler, kazâ, fetvâ, İslâm'da müsâvât, hüküm, îlâmlar, İslâm'da millî hâkimiyet, iftâ, istiftâ, İslâm'da manevî zararların tazmini ve Kâmus hakkında yazılmış iki makale bulunmaktadır. Sulh ve ibra ile ilgili 12, ikrarla ilgili 12, davalarla ilgili 12, şehadetler ve hüccetlerle ilgili 48, kaza ve fetva ile ilgili 27 ıstılah ve açıklaması bulunmaktadır. Bu cildin sonunda sekiz cildi de kapsayan alfabetik fihrist de mevcuttur.

Kâmus, İslâm hukukunun ibadetler hariç tutulursa hemen hemen bütün konularını içermektedir. Eser, temel olan usûl-i fikh,²⁹⁹ fikhın tarihçesi ile fukahânın tabakatı,³⁰⁰ münakehat,³⁰¹ müfarekat,³⁰² neseb ve hizâne,³⁰³ nafakalar,³⁰⁴ cezaî ahkâm,³⁰⁵ harb,³⁰⁶ devlet-i İslâmiye'nin varidatı,³⁰⁷ emanetler,³⁰⁸ hibeler,³⁰⁹ vakıflar,³¹⁰ vasiyetler,³¹¹ veraset ve intikâl ahkâmı,³¹² bey-ü şirâ,³¹³ şüf'a,³¹⁴ icareler,³¹⁵ kefaletler,³¹⁶ havaleler,³¹⁷ vekâletler,³¹⁸ rehinler,³¹⁹ şirketler,³²⁰ mefkudlar, lakidler ve lukatalar,³²¹

²⁹⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 11-299.

³⁰⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 301-474.

³⁰¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, II, 5-173.

³⁰² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, II, 174-394.

³⁰³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, II, 395-443.

³⁰⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, II, 444-517.

³⁰⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, III, 7-331.

³⁰⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, III, 332; IV, 71.

³⁰⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, IV, 72-143.

³⁰⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, IV, 144-222.

³⁰⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, IV, 223-283.

³¹⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, IV, 284; V, 114.

³¹¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, V, 115-206.

³¹² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, V, 207-408.

³¹³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VI, 5-130.

³¹⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VI, 131-155.

³¹⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VI, 156-243.

³¹⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VI, 244-285.

³¹⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VI, 286-310.

³¹⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VI, 311-368.

hacr ile izn ve ikrah,³²² gasb ve itlâf,³²³ sulh ve ibrâ,³²⁴ ikrar,³²⁵ dâvâlar,³²⁶ beyyineler³²⁷ ve kaza³²⁸ konuları olmak üzere toplamda otuz kitaptan müteşekkildir. Her bir kitap mukaddime (giriş, önsöz) kısmıyla başlamıştır. Toplamda 22 adet mukaddime bulunmaktadır. Bu kitaplar konusuna göre birinci, ikinci, üçüncü bölümlere ayrılmıştır. Eserde toplam 73 bölüm bulunmaktadır. Her bölümde konu ile ilgili kavram ve istilâhlarla yer verilmiştir. Sadece 3. ciltteki 2. bölüm, 6 “mebhas”e ayrılmıştır. Bu sayede müellif, hudûd bahsini, “mahiyeti, zinâ ve zinâ haddi, kazif haddi, hamr haddi, sirkad haddi ve sirkat-i kübra”³²⁹ olmak üzere ayrıntılı bir şekilde kaleme almıştır.

Bazı bölümlerin içinde ek bilgi anlamına gelen “Lâhika” başlıklarıyla ayrılmış kısımlar mevcuttur. Toplamda sekiz adet lâhika³³⁰ ve aynı tekniklerle yazılmış, yine ek bilgi anlamına gelen bir adet de zeyl³³¹ mevcuttur. Konu ile alakalı eksik kaldığını düşündüğü kısımlara bu başlıklar altında bilgi eklemiştir. Mesela İslâm’da millî hakimiyet³³² hakkında hakimlerin ve vekillerinin görevden azledilememesi, hatta devlet başkanının tayin etmiş olduğu hakimin devlet başkanının vefatı ile görevinden azledilemeyeceğini, bunun Müslümanlığın Millî velayet ve hakimiyetinin bir sonucu olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur. Bunu, müvekkili vefat eden vekilin görevi de sona erer çünkü vekil, müvekkilin velayet ve salâhiyetiyle işini yapmaktadır. Ancak

³¹⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VII, 5-56.

³²⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VII, 57-207.

³²¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VII, 208-266.

³²² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VII, 267-326.

³²³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VII, 327-395.

³²⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VIII, 5-36.

³²⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VIII, 37-80.

³²⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VIII, 81-117.

³²⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VIII, 118-203.

³²⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VIII, 204-285.

³²⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, III, 187-304.

³³⁰ 1. (Bir) Lâhika: Bir Akdin İki Tarafına Bir Şahsın Tevelli Edip-Edememesi (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, II, 19); 2. (Bir)Lâhika: Hayvânât ve Nebâtât Hakkında (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, II, 514); 3. (Bir)Lâhika: Tesbîb-i Benât Meselesi (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, V, 259); 4. (Bir)Lâhika: Kur’a Hakkındadır (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VII, 172); 5. (Bir)Lâhika: Yalan Yemin Hakkında (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VIII, 189); 6. (Bir)Lâhika: İslâm’da Mûsâvât (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VIII, 221); 7. (Bir)Lâhika: İlâmların, Hücetlerin Temyizi Hakkında (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VIII, 241); 8. (Bir)Lâhika: İslâm’da Millî Hakimiyet Hakkında (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VIII, 248).

³³¹ Zeyl (Ek): Arazii Emiriye ve Mevkufenin İntikalâtı Hakkındadır (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, V, 389-406).

³³² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VIII, 248, 249.

hakim, devlet başkanının vekaletiyle başkan adına vekillik yapmaz, halk adına yapar. Bu yüzden devlet başkanının vefatı veya görevi bırakması hakimin azline sebep olmaz. Aynı şekilde hakimin devlet başkanının izniyle kendi yerine bıraktığı vekil de hakimin vefatı etmesi veya vekili azletmesiyle görevden alınamaz. Çünkü hakim bu yetkiyi devlet başkanı vasıtasıyla halktan almıştır, şeklinde örneklendirmiştir.

Eserde birincisi 1. ciltte, diğer dördü 8. ciltte olmak üzere beş makale bulunmaktadır. İlk iki makale³³³ bizzat Kâmus'un müellifi Ömer Nasuhi Bilmen tarafından yazılmış, dipnotları mevcut olan makalelerdir. Diğer üç makale ise son cildin devamına eklenmiş olan Kâmus hakkında yazılmış makalelerdir. Ömer Nasuhi Bilmen, bu makalelerinde dipnot verirken günümüz standartlarından farklı olarak yalnızca eserin ismine ya da sadece müellife atıf yapmış, topluca eser ismi, müellif ismi, cilt, sayfa gibi bilgilere yer vermemiştir. “İslâm Fıkhının Müstakil Bir Müessesesi-i Hukukiyye Olduğu” isimli makalesinde sayfa numaralarına³³⁴ yer verirken “İslâm Hukukunda Manevî Zararların Tazmini” isimli makalesinde ya müellifin³³⁵ ismine ya da eserin ismine³³⁶ atıfta bulunmuş, sayfa numarası bilgisine yer vermemiştir.

Ömer Nasuhi Bilmen, Kâmus'u tertip ve tasnif ederken daha çok ünlü Hanefî fakih Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ud b. Ahmed el-Kâsânî'nin (ö. 587/1191) *Bedâi'u's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi* adlı eserinden faydalandığını ifade etmiştir.³³⁷ Çünkü Bedâi, Hanefî kaynakları arasında dönemi açısından en sistematik eser kabul edilir. Kâmus, klasik fıkıh kaynakları muhtevasına, sistematığına uygun olarak hazırlanmış günümüze yakın son eserdir, denilebilir. Klasik fıkıh kaynaklarından farklı yönü, hemen hemen bütün konuları bir arada toplaması, konuları kendi aralarında şekilsel bir düzenle sunmasıdır. Kâmus, hem bir sözlük hem de hükümlerin ve fetvaların bulunduğu bir hukuk kitabıdır.

³³³ “İslâm Fıkhının Müstakil Bir Müessesesi-i Hukukiyye Olduğu” isimli 3 dipnotu olan makedir. Eserin geneline uygun düzenlenmiş, ana paragraflar numaralandırılmıştır. (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 323-326); “İslâm Hukukunda Manevî Zararların Tazmini” isimli 19 dipnotlu makedir. 12 alt başlıktan müteşekkildir. (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VIII, 269-285).

³³⁴ (1) Etteşülislâmî. Sahife 353. (Ömer Nasuhi Bilmen, “İslâm Fıkhının Müstakil Bir Müessesesi-i Hukukiyye Olduğu”, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 326, dn. 1).

³³⁵ (8) İbni Abidin. (İslâm Hukukunda Manevî Zararların Tazmini, Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VIII, 277, dn. 8).

³³⁶ (3) Mecelle, Eşbah. (İslâm Hukukunda Manevî Zararların Tazmini, Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VIII, 272, dn. 3).

³³⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 7.

Kâmus, ana bölümler, alt ana başlıklar ve tâli başlıklar şeklinde düzenlendiği için aranan konu kolaylıkla bulunmakta, kolay ve net bir şekilde anlaşılmaktadır.³³⁸ Bu sayede okuyucu sıkılmadan, zorlanmadan merak ettiği meseleyi bulup kavrayabilmektedir. Neredeyse her bölümde ana konunun ilk kısmında, o bölümün planı başlıklar halinde şu şekilde verilmiştir: “*Usulü fıkha dair ıstılahlar – Usulü fıkhn mahiyeti – Mevzuu ve gayesi – Usulü fıkhn tarihçesi.*”³³⁹ Bölümün haritası bu şekilde verildikten sonra konuya geçilmiştir.

İsmiyle müsemma olan bu değerli eserin adının “Hukûk-ı İslâmiyye” kısmı, ibadetler dışında kalan muâmelât³⁴⁰ ve ukûbat konularını³⁴¹ içermektedir. İbadetler hariç tutulmuştur çünkü Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali* adlı eserde ibadetlere genişçe yer vermiştir. “İstılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu” kısmı, ana bölümlerin başında tanımlanıp izah edilen ıstılahları ifade etmektedir. Bu terimler, ana konunun ilk kısmında verilmiştir. Açıklanacak terimin başında numarası bulunmaktadır. Parantez içine alınan terimin tanımları yapılmıştır. İkinci terim yine parantez içine alınarak izah edilmiştir. Sistem bu şekildedir. Örneğin:

- 1- (İstılah) : *Lügatte ittifak mânâsıdır. İlim lisanında...*
- 2- (Hak) : *Bu tâbir, birçok mânâları ifade eder ve muhtelif itibarlar ile müteaddit şeylere itlak olunur...*³⁴²

Terimler bölümü bitip konuya başlandığında yeni başlıktan sonraki bütün ana paragraflar numaralandırılmıştır. Numaralandırma işlemine terimlerde kaldığı sayıdan devam edilmiştir. Örneğin:

“204- (Tercih) : Vasfen birbirine mümasil olan iki delilden birinin diğerine fazl ve rüçhanını ispat etmektir...

USULÜ FIKH İLMİNİN MAHİYETİ

205- Usulü fıkhn ilmi, şer’î hükümleri edillei tafsileiyesinden, yâni: muayyen, müşahhas delillerden istinbata vesile olan bir ilimdir...”³⁴³

³³⁸ Mehmet Şener, “Ömer Nasuhi Bilmen ve Hukûk-ı İslâmiyye ve İslâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu”, *Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, I, 37.

³³⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 11.

³⁴⁰ Nikâh, talâk, nesep, nafaka vb. aile hukuku ve miras hukuku.

³⁴¹ Ceza hukuku.

³⁴² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 11-13.

³⁴³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 38.

Birinci kitap bitip ikinci kitap başladığında numaralandırma işlemi “1”den yeniden başlamıştır. Bölümün sonuna kadar numaralandırma işlemi müselsil rakamlarla devam etmiştir. Bütün kitapların sistemi bu şekildedir.

Ömer Nasuhi Bilmen, Kâmus’unda Hanefî mezhebinin görüşlerini esas almıştır. Ayrıca Malikî, Şafî, Hanbelî ve Zâhiriyye mezheplerinin görüşlerine de yer vermiştir. Bu görüşleri, Hanefîlerin görüşleriyle karışmaması için parantez içinde kullanmıştır. Parantez içindeki hukukî görüşleri ise müstakil olarak “1”den başlayarak numaralandırılarak paragraflar halinde sıralamıştır. Örneğin:

“(Malikîlere göre veliyyül’emr, dört nevi yol kesicilik hâdisesinden dolayı muhayyerdir. Şöyle ki:

- (1) : Bir yol kesici, yalnız yolcuları ihafe etmekle iktifa etmiş olur...
- (2) : Yol kesici, yolcuların yalnız mallarını ahz etmiş olur...
- (3) : Yol kesici, yolculardan birini öldürmüş olur...
- (4) :Yol kesici, yukarıda yazılı cinayetlerden hiçbirini yapmamış, katil hâdisesi vücuda gelmemiş olur... Elmizanülkübra, Şerhi Edil’berekât, Haşiyei Düsukî.)

(Şafîlere göre bir yol kesici, hem katilde hem de mâli ahzde bulunduğu takdirde evvela katledilir, sonra gasl ve telkin edilip namazı kılınır, daha sonra da kefenli olarak salb olunur...Kitabül’üm, Tuhfetül’muhtac).”³⁴⁴

Üzerinde değişiklik yapmadan alıntılar da yapmıştır. Örneğin:

“(Bir vakfiye sureti)

Mahkemei Evkaf Reisi ve Mecelle şârihi meşhur Muhammed Âtîf Efendi merhumun tescil etmiş olduğu bir vakfiyye suretini bir numune olmak üzere buraya kaydediyoruz:

İşbu vakfiyye, mülga Meşihati İslâmiyye dairesi sicillâtı şer’iyye mahzenindeki defteri mahsusta mukayyedir.”³⁴⁵

İhtilafli konuların değerlendirmesini yaparken veya bir konu hakkındaki tartışmalardan bahsederken, kavram tahlilleri yapmıştır. Yani kavramlar arası ilişkiye dikkat çekmiş; eş anlamlı, zıt anlamlı kavramlara yer vermiştir, bazen kavramın çoğulu, çeşitleri, kısımları hakkında da bilgi vermiştir. Kavramın sözlük anlamı ve/veya ıstılah anlamı ve/veya genel anlamını zikretmiş; fakihlere, usulcülere, Ebû Hanife’ye göre ve kabul görmüş çokça bilinen tanımlarına yer vermiştir. İlgili kavramdan türeyen yeni kavramları, kavramın kullanılan farklı isimleri, kendisini diğer kavramlardan ayıran özellikleri, kendisine yüklenen farklı anlamları belirtmiştir. Kavramın alanına göre

³⁴⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, III, 292-293.

³⁴⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, V, 112-114.

farklı tanımlarını yapsa da daha çok fikhî anlamları üzerinde durmuştur. Fıkıh usûlü, tefsir, hadis, belagat, dil, mantık, tartışma ilmi, münazara ilimleriyle kavram arasında bağlantılar kurmuştur. Miras hukuku ile ilgili kavramları açıklarken tablolardan da yararlanmıştı. Kelamî kavramlara da yer vermiştir. Kelime köküne inip irâbı üzerinde durmuş, konuda esas teşkil eden içeriği tahlil etmiştir. Metnin bağlamı, nüzul ve vürûd sebeplerini nakletmiştir. Metin içi referanslara³⁴⁶ yer vermiş, böylece tekrarlardan ve konunun dağılması ihtimalinden kurtulmuş ve zaman israfının da önüne geçmiştir. Bunlar da konunun okuyucunun zihninde netleşmesini ve anlam kargaşasının önüne geçmesini sağlamıştır. Bazı konuların sonunda kaynak belirtmemiş fakat modern kaynak gösterme usulünden³⁴⁷ farklı olarak paragrafın akabinde yalnızca eserin ismini veya müellifin ismini³⁴⁸ kısaca vermiştir.

Birinci ciltte kullandığı kaynakları birinci kitabın sonunda topluca belirtirken,³⁴⁹ ikinci cildin kaynaklarını cilt sonunda³⁵⁰ Hanefî, Malikî, Şafiî, Hanbelî, Zahirîyye, Hilâfiyyat kitapları olarak ayrı ayrı almıştır. Üçüncü ciltte kullandığı kaynakları cilt sonunda topluca vermiş,³⁵¹ dördüncü ve beşinci cildin kaynaklarını beşinci cildin sonunda bir araya toplamıştır.³⁵² Altıncı³⁵³ ve sekizinci ciltte³⁵⁴ kullandığı kaynakları, ciltlerin sonuna yazmışken yedinci ciltte kullanılan kaynaklara yer vermemiştir.

³⁴⁶ Örnek için bkz. “Hudud mebhâsine mürâat” (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 235); “Layihaya mürâcaat” (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, II, 17); “Bu hususa dair <<Mebstü Serahsî>>de güzel malûmat vardır.” (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, III, 80); “Feraiz mebhâsine de mürâcaat” (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, IV, 67); “(153)üncü meseleye mürâcaat!..” (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, V, 9); “Vergiler mebhâsine de mürâcaat” (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, V, 240); “Gabn-ı fahiş için (63)üncü meseleye mürâcaat” (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VI, 79); Gabn “Nitekim (147)nci meselede izah olunacaktır.” (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VI, 194 “Gasb mebhâsine mürâcaat” (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VII, 78); “<<27>>nci meseleden sonraki Malikî mezhebine aid izahata mürâcaat” (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VIII, 67).

³⁴⁷ Müellifin tam ismi ve vefat tarihi, eserin tam ismi, basım yeri, basım tarihi, cilt numarası, sayfa numarası gibi bilgilerin yer verildiği usulü kastedilmektedir.

³⁴⁸ Tahtavî (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, V, 9); Kefevî (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VI, 129); Mirat-ı Mecelle (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VII, 67); Muhit (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VI, 211).

³⁴⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 299.

³⁵⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, II, 518.

³⁵¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, III, 446.

³⁵² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, V, 407.

³⁵³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VI, 373.

2.10. HUKUK-I İSLÂMİYYE VE İSTİLÂHÂT-I FIKHİYYE KÂMUSU'NUN KAYNAK DEĞERİ

Cumhuriyetin ilk dönemleri olan 1930'lu yıllar, tek partili hayatın yaşandığı ve düşünce hürriyetinin sınırlı olduğu bir zaman dilimidir. Bu dönemde şark ve garp ayrımı çok belirgindi. Eskiye dair ne varsa gözardı edilmekteydi. Yıllardır pek çok medeniyetin sorunlarına çare bulan, büyük medeniyetlerde adaletin tesisinde büyük bir role sahip olan İslâm hukuku da bundan nasibini almıştı. Buna rağmen o yıllarda mahkemelerdeki pek çok davanın eski hukuk sistemine göre çözülmesi gerekiyordu. Çünkü 29.05.1926 tarihli ve 864 sayılı *Kanunu Medenînin Sureti Mer'iyet ve Şekli Tatbiki Hakkında Kanun*'a göre eski kanun döneminde ortaya çıkan ihtilafları çözmek için önceki hukuktan yararlanılacaktı. Bu yüzden yeni yetişen hukukçuların çözüme kavuşturamadığı pek çok dava birikmişti. 1946'da çok partili hayata geçiş hatta seçim arifesinde düşünce özgürlüğü artmaya başlamıştı. Öyle ki İmam-Hatip okulları ve Ankara'da ilahiyat Fakültesi açılmıştı. Bu durum seçim gözetilerek gerçekleştirilmiş faaliyetler olarak da değerlendirilmiştir.³⁵⁵ Kâmus, işte bu yıllarda yazılmıştır. Böyle bir dönemde, mahkemelerde çözülmeyi bekleyen davalar yığılmışken Kâmus gibi bir eserin yazılması, bu sorunun çözümü olmuştur. Hukukçular, ilgili davalar için başvuru kaynaklarına kavuşmuşlardır.

Fıkha karşı düşmanca tavırlar, sözlü ve yazılı hakaretlere karşı dönemin İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi akademisyenlerinin, Kâmus için övgü dolu yazıları, cevap niteliğinde olmuştur. Üniversite'nin rektörü Ord. Prof. Dr. Sıddık Sami Onar, Kâmus'un hukukçulara kaynaklık teşkil etmesi açısından öneminden bahsederken, bu kitabın kanun koyucular için kanun hazırlarken esas alacakları bilgileri topluca bir arada bulabilecekleri önemli bir eser olduğunu,³⁵⁶ dile getirmiştir. Medeni Hukuk profesörü Ord. Prof. Dr. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun böyle bir eserin o güne kadar yazılmamış olmasının çok büyük bir eksiklik olduğunu ifade etmesi,³⁵⁷ İstanbul Hukuk Fakültesi dekanı Hüseyin Nail Kubalı'nın böyle bir esere şiddetle ihtiyaç duyulduğunu,

³⁵⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VIII, 268.

³⁵⁵ Fethi Gedikli, "Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kâmusu'nun İstanbul Hukuk Fakültesi'nce Yayınlanmasının Değerlendirilmesi", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, Marmara Akademi Yayınları, İstanbul 2017, s. 103,104.

³⁵⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VIII, 289-290.

³⁵⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VIII, 295-296.

yazılmasıyla birlikte çok büyük bir boşluğu doldurduğunu ifade etmesi,³⁵⁸ Kâmus'un ne derece önemli bir kaynak olduğunu ortaya koymaktadır. Kâmus, yalnızca hukukçular için değil dinin inceliklerini öğrenmek isteyen herkes için önemli bir kaynaktır. Pratik hayatta yer bulan önemli bir eserdir. Sistematik yapısı, konuyu açıklayacak kavramların en başta tanımlanması ve anlaşılır biçimde izah edilmesi, Hanefilerin yanında Malikî, Şafîî, Hanbelî ve Zâhirilerin görüşlerini bir arada bulabilmesi açısından isteyen herkesin yararlanabileceği bir eser olduğu ifade edilebilir.

Kâmus, Mecelle'nin 99 maddesine ve bunların izahlarına yer vermesiyle bir anlamda Mecelle'nin şerhi kabul edilebilir.³⁵⁹ Ayrıca Osmanlı Arazi Kanunnamesi³⁶⁰ ve intikal kararnamelerinin³⁶¹ hükümlerine, Osmanlı'da kullanılan çeşitli ölçü birimlerine (mikyaslar) ve bunlarla ilgili belgelere,³⁶² Osmanlı'nın son dönemlerine ait idam cezalarına ilişkin Kastamonu, Sinop, Bolu, İskilip ve Kângırı mahkemelerinden ilam ve infaz örneklerine³⁶³ yer vermesi açısından hukuk tarihimizdeki düzenlemelerin bir bölümüne kaynaklık teşkil etmektedir.³⁶⁴ Dönemsel çalışmalar yapmak isteyen araştırmacılar, bu bilgiler doğrultusunda tarihi değerlendirmelerde de bulunabilirler.

2.11. HUKUK-I İSLÂMİYYE VE İSTİLÂHÂT-I FIKHİYYE KÂMUSU'NDA HİKMET-İ TEŞRÎ

Hikmet-i teşrî, dinî hükümlerin hikmetlerinden bahseden ilimdir. Ömer Nasuhi Bilmen Kâmus'ta *“Bir mesele hakkındaki hikmü şer’î ile istishaf edilen maddî, manevî faide, maslahatı âmme, menafîi içtimaiye o hükmün hikemi şeriyyesindedir. Bunlara <<hikmeti teşriyye>> denir”*³⁶⁵ şeklinde tanımını yapmıştır. Hikmet-i teşrî, fıkıh kitaplarında ilgili bölümlerde veya şerh türü eserlerde konuya girişte bulunmaktadır. Klasik eserlerde hikmet-i teşrî ile aynı anlama gelen “makâsıdu’ş-şerî’a”, “esrârü’ş-

³⁵⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, VIII, 293-294.

³⁵⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 8, 254-299.

³⁶⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, V, 391-396.

³⁶¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, V, 399-405.

³⁶² Dirhem, kırat, kuruş, akça, para vb. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, IV, 120-143.

³⁶³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, III, 184-186.

³⁶⁴ Talip Türcan, “Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen -Türkiye’deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-,” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2005, sy. 6, s. 431.

³⁶⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*, I, 18.

şerî'a" ve "esrârü'd-dîn" terimleri yer alır. "Esrâr" terimini sufiler, "Hikmet" terimini ise fakihler tercih etmiştir.³⁶⁶

Ömer Nasuhi Bilmen'in eserlerinin en dikkat çekici özelliklerinden hatta bu eserleri benzerlerinden ayıran yönü hikmet-i teşrîye yer vermesidir.³⁶⁷ İslâm hukukunun insanların gözünde kurallar silsilesi olmasını istememiştir. Koyulan her kuralda Allah'ın bizim menfaatimizi düşündüğünü insanlara göstermeyi amaçlamıştır. Bu hikmetleri, insanlara öğretmeyi, sevdirmeyi, benimsetmeyi, uygulatmayı hedeflemiştir. Bir araştırmacının tespitine³⁶⁸ göre Ömer Nasuhi Bilmen'in eserlerinde hikmet-i teşrîye bu kadar çok yer vermesinde dönemin akılcı yaklaşımlarının etkisi büyüktür.

Hükümlerin hikmetlerine yer vermesi, dönemin gündemindeki manevî zararların karşılanması, kadın hakları, hayvan hakları, kamu yararı, çevre koruma vb. konulara cevap niteliği taşımıştır. Allah'ın her emrinin bir hikmetinin olduğu, insan eliyle üretildiği düşünülen kuralların, hakların (eşitlik, adalet vb.) İslâm dininde zaten var olduğu, dini hakkıyla yaşadığımız vakit tüm insanlığın bundan olumlu etkileneceği mesajlarını vermiştir. Bu sebeple eserinde kamu menfaatine, maslahatına, toplumsal hayatın düzenine, ahengine, uyumuna, istikrarına; insanın fitratını, şerefini, haysiyetini korumaya; ahlak, adalet kavramlarına sıklıkla yer vermiş, bunların Şarî'in gözettiği gayeler olduğunu belirtmiştir.³⁶⁹ Mesela nesebin hikmetinden bahsederken bunun, toplumsal hayatın zaruri bir sonucu olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur. Devamında insan soyunun ahlakî bir düzen içinde devam etmesi, insanlar arasında sevgi, şefkat, yardımlaşma duygularının olduğu aile ve çevrelerin vücuda gelmesiyle samimî bir şekilde vatan sevgisi aşılacak nesiller yetişir. Bu sebeple nesebin sübutunu, insanlık için Allah'ın bir rahmeti,³⁷⁰ olarak yorumlamıştır.

³⁶⁶ Abdullah Kahraman, Darülfünûn Müfredatında Bir Ders: Hikmet-i Teşrî' ve Bir Metin, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2010, sy. 15, s. 346-348.

³⁶⁷ Talip Türkan, "Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen -Türkiye'deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-", s. 431.

³⁶⁸ Muharrem Sıddık Günaydın, *Ömer Nasuhi Bilmen'in 'Büyük İslâm İlmihali' Adlı Eserinde Hikmet-i Teşrî*, s. 122.

³⁶⁹ Talip Türkan, "Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen -Türkiye'deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-", s. 433, 434.

³⁷⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, II, 397.

Hikmet-i teşrî'den bahsederken şer'î hükümleri Şârii olan Allah'ın koyduğunu, bunlarda insanlar için nice hikmetler ve maslahatlar bulunduğunu söylemiştir. Bunların bir kısmının kolayca görülüp anlaşılabilceğini, bir kısmının işaretler vasıtasıyla görülebileceğini, bir kısmının da yalnızca Allah tarafından bilinebileceğini ifade etmiştir. Hükümlerin hikmetlerini bilmenin sorumluluklarınızı, görevlerimizi bilmemize, onları istenilen vakitte eda edebilmemize yardımcı olduğunu, hikmetlerin kendi başına vücubu gerekli kılmadığını³⁷¹ eklemiştir.

Birinci ciltte "*Şer'i hükümlerin esbabı ve hikemi teşriyesi*" başlığı altında iman ve ibadet konularının hikmetlerini topluca vermiş hadler, hayvanların kurban edilmesinin emredilmesi, bey', icare, emanetler, vekâlet, kefâlet gibi diğer muamelât konularının hikmetleriyle ilgili de öz bilgilere yer vermiştir. Fıkıh usulü kapsamında maslahatlar başlığı altında hükümlerin hikmet-i teşrii hakkında topluca bilgi verip ve bu bölümün başında Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) *Fuşûlü'l-bedâyi'* adlı eserini kaynak göstermiştir.³⁷² Burada ilgili bölümü kendi üslubu ve ilaveleriyle eserine almıştır. Daha sonra bu konuları müstakil olarak işledikten sonra yine hikmet-i teşri başlıkları altında detaylıca ele almıştır. Ancak bu bölümlerde herhangi bir kaynağa atıfta bulunmamıştır. Yine *Fuşûlü'l-bedâyi'*den ve farklı kaynaklardan da yararlanmış olabilir. Fakat kaynak belirtmediği hikmet-i teşri bölümleri, büyük ihtimalle eserde bizzat Ömer Nasuhi Bilmen'e ait kısımlardır.³⁷³

Ana konunun ardından hikmet-i teşrî'ini vermiş sonra alt başlıklarını açıklamış ve onların da hikmetlerini belirtmiştir. Bazı konularda daha alt başlıkların açıklamalarından sonra da yine hikmetlerine yer vermiştir. Örneğin nikâh bahsinde, "Nikâhın hikmeti teşriyesi",³⁷⁴ "Talâkın hikmeti teşriyesi"³⁷⁵ gibi ana konuların hikmetlerini açıklamıştır. Ardından "Mehrin lüzumundaki hikmeti teşriye",³⁷⁶ "İ'lânın sebebi ve hakkındaki ahkâmın hikmeti teşriyesi"³⁷⁷ gibi alt başlıkların da hikmetlerine yer vermiştir. Yeri geldikçe kan bağı yakınlığı sebebiyle birbirine haram

³⁷¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 203.

³⁷² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 203-214.

³⁷³ Abdullah Kahraman, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Eserlerinde Hikmetü'-Teşri'", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, Marmara Akademi Yayınları, İstanbul 2017, s. 297.

³⁷⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, II, 44, 45.

³⁷⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, II, 215-216.

³⁷⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, II, 117, 118.

³⁷⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, II, 309-310.

kılınmak “Karabeti nesebiyye itibariyle olan hürmetin hikmeti teşriyyesi”,³⁷⁸ süt akrabalığı sebebiyle birbirine haram kılınmak “Hürmeti rezân hikmeti teşriyyesi”,³⁷⁹ boşanmanın aşamalarından aynı zamanda yuvayı kurtarmanın çarelerinden biri olan hakem tayini “Hakemlerin tayin edilmelerinden hikmeti teşriyye”³⁸⁰ gibi daha alt başlıkların da hikmetlerine ayrı ayrı yer vermiştir.

2.12. HUKUK-I İSLÂMİYYE VE İSTİLÂHÂT-I FIKHİYYE KÂMUSU’NUN LİTERATÜR İÇİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Mezhepler arası mukayeseli İslâm hukuku araştırmaları yapmak isteyenler için başucu kaynağı olan Kâmus, yalnızca Hanefî mezhebi için değil Malikî, Şafî, Hanbelî ve Zâhiriyye mezhepleri için de önemli bir eserdir. Aynı zamanda yukarıda bahsettiğimiz gibi kanun koyucuların (hukukçular) kanun hazırlarken esas alacakları bilgileri bulacakları önemli bir eserdir. Başka dillere çevirisinin yapılması, dünya genelindeki Müslümanlar için faydalı olacaktır.

Kâmus, İslâm hukukuna dair terimlerin tanımlarının bulunduğu bir kaynak olması, terimleri daha çok fikhî yönden açıklanması sebebiyle İslâm hukuku için önemli bir sözlüktür. Eserin Türkçe olması, kendisinden istifade edilmesini kolaylaştıran bir başka yönüdür. Kâmus, günümüzde Arapça klasik kaynakların kolay anlaşılmasına yardımcı olan, bir nevi köprü vazifesi üstlenen bir eserdir.

Kâmus, Mecelle-i Ahkâmı Adliyye’nin dolaylı şerhidir. Ömer Nasuhi Bilmen, önsözde de belirttiği gibi, küllî kaidelerin tamamına yer vermiş, maddeleri tek tek yazmış, ardından kaidelerin açıklamalarını yapmış, bir çoğunun sözlük anlamlarını da ekleyerek aralarındaki bağlantılara da dikkat çekmiştir. Mecelle’nin 99 kaidesinin³⁸¹ yanında Hanefî fakihleri el-Kerhî’nin (ö. 340/952) tespit ettiği 16 kaide ile Necmüddîn en-Nesefî’nin (ö. 537/1142) bu kaideler için yaptığı izahlara ve Mahmûd Hamza Efendi’nin (1821-1887) *el-Fevâidu’l-Behiyye fi’l-Kavâidi’l Fıkhiyye* adlı eserindeki 18 kaideye ve şerhine yer vermiştir. Yani toplamda 103 kaideyi ve şerhlerini bir araya toplamıştır.

³⁷⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, II, 77.

³⁷⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, II, 91.

³⁸⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, II, 366-368.

³⁸¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 254-299.

Mecele kaidelerinden bir örnek şu şekildedir:

“(3) : (Şekk ile yakin zail olmaz.)

Yani : Sübutu yakinen bilinen bir şeyin hilafına delil bulunmadıkça ona arız olan bie şek ve terddütten dolayı zevaline hükm edilemez.

Mesela : Bir kimse, <<filan şahsa zannımca şu kadar borcum vardır>> dese bununla borç sabit olmaz.

Kezalik : <<filan şahısta reyime göre alacağım yoktur>> dese bilahare alacağı olduğuna beyyine ikame edebilir.

Kezalik : bir kimse bir şahsın zimmetini ibrai âm ile ibra ettiken sonra tarih beyan etmeksizin o şahıstan bir hak dava eylese dinlenilmez. Çünlü o hakkın ibradan mukaddem veya muahhar olmasında şek vardır, ibra ise müteyakkendir.

Bu kaide, Eşbah'taki (اليقين لا يزول بالشك) kaidesinin tercümesidir. Bu kaideye bir çok meseleler müteferrıdır. Aşağıdaki sekiz kaide de bu kaideden çıkarılmıştır ve aynı kuyuta tâbidir.”³⁸²

Örnekte de görüldüğü gibi kaide numaralandırılarak yazılmış ardından “Yani” ifadesiyle izaha geçilmiştir. Sonrasında örneklendirmiş ve ek açıklamalarda bulunmuştur. Kaidelerin genelinde bu örnekte olduğu gibi Eşbah’a atıf yapılmıştır. “Aşağıdaki sekiz kaide de bu kaideden çıkarılmıştır ve aynı kuyuta tâbidir” gibi diğer kaidelerle bağlantısından bahsetmiştir. En çok Eşbah ve Mecemi’ye atıf yapılmakla birlikte Tenkih-i Hamidi, Menafiü’-d-dekaik, Menar, Mirkat, Tahtavî, Mecmâü’l-feteva, Tenvîrü’l-ebsar, Mülteka, Bezzaziyye, ed-Dürrü’l-muhtar’a da atıflarda bulunulmuştur.

el-Kerhî’nin (ö. 340/952) tespiti olan 16 kaideyi³⁸³ yine (1)’den başlayarak numaralandırmıştır. Necmüddîn en-Neseffî’nin (ö. 537/1142) bu kaidelere yaptığı izahları kaidenin hemen ardından kaydedip en son da kaidelerin aslını Usûl-i Kerhî’den alıp parantez içinde orijinal halleriyle (Arapça ifadesiyle) vermiştir.

³⁸² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 256.

³⁸³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, I, 290-295.

Mahmûd Hamza Efendi'nin (1821-1887) *el-Fevâidu'l-Behiyye fi'l-Kavâidi'l-Fıkhıyye*'sindeki 18 kaideyi³⁸⁴ ve şerhini yine aynı usulle (1)'den başlayarak numaralandırması, kaidenin altında izahlarına yer vermiştir. Bu kaidelerin izahları sırasında Eşbah, Fetevâyı Haniyye, Hülâsa, Fetevâyı Hindiyye, Fetevâyı Behiyye'ye atıf yapmıştır.

Hikmet-i teşrî, genelde fıkıh kitaplarının ilgili bölümlerinde yer almıştır. Kâmus'ta ise birinci cildinde iman ve ibadet konularını topluca bir başlık altında almış, hadler, kurban ve muamelat konularının hikmetlerini de özet bir şekilde vermiştir. Daha sonra eserin genelinde müstakil konu başlıkları altında "Hikmet-i teşrî" alt başlıklarıyla detaylıca ele almıştır. Hatta bazen bu başlıkların daha alt başlıklarını oluşturarak açıklamalarda bulunmuştur. İslâm hukukunun hemen hemen bütün konularının hikmetlerine yer vermiş olması Kâmus'un literatür içindeki yeri açısından önemlidir.

Kâmus'un, Osmanlı Arazi Kanunnamesi'ne, intihal kararlarının hükümlerine, Osmanlı döneminde kullanılmış mikyas adı verilen ölçü birimlerine, bu ölçü birimlerine ait belgelere, Osmanlı son dönemine ait Kastamonu, Sinop, Bolu, İskilip ve Kângırı mahkemelerinden idam cezalarına ilişkin ilam ve infaz örneklerine yer veriyor olması, hukuk tarihi açısından önemini artıran özelliklerindedir. Bu bilgilerin mevcudiyeti, Kâmus'un tarihî kaynak değerini artırmaktadır.

2.13. HUKUK-I İSLÂMİYYE VE İSTİLÂHÂT-I FIKHİYYE KÂMUSU'NDA İSTİFADE EDİLEN KAYNAKLARIN BAŞLICALARI

Ömer Nasuhi Bilmen'in bir başyapıt olan bu büyük eserini yüz yetmişten fazla kaynaktan yararlanarak telif etmiştir. Bu sayının tekrarlarıyla beraber 582 olduğu tespit edilmiştir. Mezheplerin temel kaynaklarını kullanmıştır. Bu kaynakların çoğu fetva kitaplarından oluşur. Aralarında hâlâ yazma eser olanlar da vardır.

1. Fetva kitapları: 30 tanedir. Bunların bir kısmının adında fetva kelimesi geçmektedir. Bir kısmı racih ve müfta bih görüşlere yer verdiği için içerik olarak fetva kitaplarıdır.
2. Hanefi fıkıh kitapları: Ana metin kitapları, şerh ve haşiyeler arasında en muteber kaynaklar seçilmiştir.

³⁸⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve İstîlâhât-ı Fıkhıyye Kâmusu*, I, 295-299.

3. Diğer fıkıh mezheplerinin kitapları: Malikî, Şafîî, Hanbelî, Zahirî ve İbaziyye'ye ait kitaplardır.
4. Diğer kitaplar: Usûlü fıkıh, tabakat, kaza, kavâid, siyer gibi fıkıhın belli bir dalıyla ilgili yazılan eserler ile hadis, lügat kitaplarıdır.

Kullanılan kaynakları cilt cilt tespit³⁸⁵ edecek olursak bu sayı şu şekildedir:

- I. Ciltte: 45 kaynak
- II. Ciltte: 75 kaynak
- III. Ciltte: 69 kaynak
- IV. Ciltte: 122 kaynak
- V. Ciltte: 56 kaynak
- VI. Ciltte: 55 kaynak
- VII. Ciltte: 107 kaynak
- VIII. Ciltte: 53 kaynak

Bu bölümde Kâmus'un yazımında Ömer Nasuhi Bilmen'in yararlandığı kaynakların büyük bir bölümü usûl ve furu açısından mezhepsel tasnifle verilmiştir.

Ömer Nasuhi Bilmen, Kâmus'un ciltlerinin sonunda yararlandığı kaynakları belirtmiştir. Ancak bu kaynakların isimlerini kısaca yazmıştır. Bazen yalnızca müellifin ismini verdiği için o müellifin hangi eserinden yararlandığı anlaşılmamaktadır. Bazen de sadece kitabın kısa ismine yer vermiş, müellifin ismini vermemiştir. Hem eser hem müellif ismi aynı anda birkaç yerde bulunmaktadır. Bu durum eserlerin tespitini zorlaştırmıştır. Yapılan araştırma sonucunda bu çalışmada yer verilen bütün kaynakların hangi mezhebe ait olduğu ve bir kısmının da fıkıhın hangi dalına ait olduğu tespit edilmiştir. Bunlar ilgili bölümlerin altında "*Müellifleri Tespit Edilemeyen Eserler/ Tespit Edilemeyen Kaynaklar*" alt başlıklarıyla belirtilmiştir. Çalışmada eserin tam ismi, müellifi, alanı, hangi mezhebe ait olduğu gibi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamayan kaynaklara yer verilmemiştir.

³⁸⁵ Mehmet Şener, "Ömer Nasûhi Bilmen ve Hukûk-ı İslâmiyye ve Islâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu", *Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, I, 50.

2.13.1. Hanefî Kitapları

- Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî (ö. 182/798), Kitâbü'l-
Harâc
- Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî (ö. 189/805), es-
Siyerü'l-kebîr
- Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî (ö. 189/805),
Şerhu's-Siyeri'l-kebîr'i
- Ebû Bekr Ahmed b. Ömer (Amr) b. Müheyr el-Hassâf eş-Şeybânî (ö. 261/875),
Kitâbü'n-Nafaqât
- Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî et-Tahavî
(ö. 321/933), Şerhi Tahavî (Şerhu'l-Câmi'i'l-kebîr, Şerhu'l-Câmi'i's-şagîr,
Şerhu Kitâbi'l-Âşâr)
- Ebü'l-Hasen Ubeydullah b. el-Hüseyn b. Dellâl el-Kerhî (ö. 340/952), er-Risâle
fi'l-uşûl
- Ebû Muhammed Şemsüleimme Abdülazîz b. Ahmed el-Halvânî (ö. 452/1060,
el-Mebsût
- Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b.
Abdilkerîm el-Pezdevî (ö. 482/1089), Şerhu Ziyâdâtî'z-Ziyâdât (Şerhu'z-
Ziyâdât)
- Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b.
Abdilkerîm el-Pezdevî (ö. 482/1089), Şerhu Ziyâdâtî'z-Ziyâdât (Şerhu'z-
Ziyâdât)
- Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b.
Abdilkerîm el-Pezdevî (ö. 482/1089), Uşûlü'l-Pezdevî
- Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b.
Abdilkerîm el-Pezdevî (ö. 482/1089), Keşfü'l-estâr
- Ebü'l-Feth Abdürreşîd b. Ebû Hanîfe el-Velvâlicî (ö. 540/1146), el-Fetâva'l-
Velvâliciyye
- İftihârüddîn Tâhir b. Ahmed b. Abdürreşîd el-Buhârî (ö. 542/1147), Hizânetü'l-
fetâvâ (Hizânetü'l-vâkı'ât/ el-Vâkı'ât)
- Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî el-Buhârî
(ö. 580/1184), el-Bidâye fi uşûli'd-dîn

- Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî el-Buhârî (ö. 580/1184), el-Kifâye fi'l-hidâye
- Ebü'l-Fütûh Şihâbüddîn Yahyâ b. Habeş b. Emîrek es-Sühreverdî el-Maktûl (ö. 587/1191), el-Elvâhu'l- 'Îmâdiyye fi'l-me'bde' ve'l-me'âd
- Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî (ö. 587/1191), Bedâiu's-sanaî fi tertîbi's-şerai (Alaüddin el-Mansur Muhammed b. Ahmed es-Semarkandî'nin (ö. 508/1114) Tuhfetu'l-Fukaha adlı eserine yazılan şerhdır.)
- Ebü'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî (ö. 592/1196), Fetâvâ Kâdîhân
- Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî (ö. 593/1197), el-Hidâye
- Ebü'l-Abbâs Muzafferüddîn Ahmed b. Alî b. Tağlib el-Ba'lebekkî el-Bağdâdî (ö. 694/1295), Mecma'u'l-bahreyn ve mülteka'n-neyyireyn
- Ebü'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyid b. Alî el-Mutarrizî el-Hârizmî (ö. 610/1213), el-Muğrib fi tertîbi'l-Mu'rib
- Burhânüddîn (Burhânü's-Şerîa) Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî el-Mergînânî (ö. 616/1219), el-Muhît/ el-Muhîtü'l-kebir/ el-Muhîtü'l-Burhânî/ el-Muhîtü'l-Burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî
- Ebü'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (ö. 710/1310), Menârü'l-envâr
- Ebü'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (ö. 710/1310), Kenzü'd-dekâ'ik
- Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî (ö. 730/1330), Uşûlü'l-Pezdevî/ Kenzü'l-vuşûl ilâ ma'rifeti'l-uşûl
- Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bârîf ez-Zeylâî (ö. 743/1343), Tebyînü'l-hakâ'ik
- Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî el-Mısırî (ö. 775/1373), el-Cevâhirü'l-muğıyye fi tabakâti'l-Hanefiyye
- Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî er-Rûmî el-Mısırî (ö. 786/1384), el-Înâye (Mergînânî'nin Hidâye'sine yazdığı şerhdır.)

- Âlim b. Alâ (Hindistanlı Hanefî fakihlerinden) (ö. 786/1384), el-Fetâva't-Tatarhâniyye
- Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî (ö. 792/1390), et-Telvîh
- Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî (ö. 816/1413), Şerhu's-Sirâciyye (Şerhu'l-Ferâ'izi's-Sirâciyye, el-Ferâ'îzü's-şerîfiyye)
- Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî (ö. 816/1413), Hâşiye 'alâ Şerhi Muhtaşari'l-müntehâ
- Simavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin Mahmud (ö. 823/1420), Câmi'u'l-fusûleyn
- Hâfizüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şihâb el-Kerderî el-Hârizmî el-Bezzâzî (ö. 827/1424), el-Fetâva'l-Bezzâziyye/ el-Câmi'u'l-vecîz/ Fetâva'l-Kerderî
- Molla Fenârî (ö. 834/1431), Fuşûlü'l-bedâyi' fî uşûli's-şerâyi'
- Molla Hüsrev (ö. 885/1480), Gurerü'l-aşkâm
- Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî (ö. 855/1451), 'Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî
- Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî (ö. 855/1451), Şerhi Aynî (el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye, Remzü'l-hakâ'ik fî şerhi Kenzi'd-dekâ'ik, el-Mâkasidü'n-nahviyye fî şerhi şevâhidi şurûhi'l-Elfiyye)
- Molla Hüsrev (ö. 885/1480), Dürerü'l-hükkâm
- İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî (ö. 956/1549), Mülteka'l-ebhur
- Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî (İbn-i Nuceym) (ö. 970/1563), el-Fetâva'z-Zeyniyye (Fetâvâ İbn Nuceym)
- Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî (İbn Nuceym) (ö. 970/1563), el-Eşbâh ve'n-nezâir
- Ebü'l-Mevâhib (Ebû Abdirrahmân) Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî eş-Şa'rânî el-Mısırî (ö. 973/1565), el-Mîzânü's-Şa'râniyye el-müdhile li-cem'î akvâli'l-

e'immeti'l-müctehidîn ve muḳallidîhim fi'ş-şerî'ati'l-Muḫammediyye (el-Mîzânü'l-kübrâ)³⁸⁶

- Ebü'l-Mevâhib (Ebû Abdîrrahmân) Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî eş-Şa'rânî el-Mısırî (ö. 973/1565), el-Mîzânü'l-Ḥadıriyye (el-Mîzânü'ş-şuḡrâ) (Kitabü'l-Mizân)
- Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574), Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi
- Şihâbüddîn (Şemsüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed el-Ömerî et-Timurtâşî el-Gazzî (ö. 1006/1598), Tenvîrû'l-ebşâr ve câmi'u'l-bihâr
- Şihâbüddîn (Şemsüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed el-Ömerî et-Timurtâşî el-Gazzî (ö. 1006/1598), Mineḫü'l-ğaffâr şerḫu Tenvîri'l-ebşâr
- Tercîḫü'l-beyyinât (Vankulu Mehmed Efendi (ö. 1000/1592) veya Ebû Muhammed Gıyâsüddîn Gânim b. Muhammed el-Baḡdâdî (ö. 1032/1623)³⁸⁷)
- Ebû Muhammed Gıyâsüddîn Gânim b. Muhammed el-Baḡdâdî (ö. 1032/1623), Mecma'u'd-damânât
- Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), Keşfü'z-zunûn³⁸⁸
- Şeyhîzâde (ö. 1078/1667), Mülteḫa'l-ebḫur
- Şeyhülislâm Ankaravî Mehmed Emin Efendi (ö. 1098/1687), Fetâvâ-yı Ankaravî (el-Fetâva'l-Ankaraviyye, Mecmû'a-i Fetâvâ)
- Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hasenî (el-Hüseynî) el-Hamevî el-Mısırî (ö. 1098/1687), Keşfü'r-remz 'an beyâni (ḫabâye)'l-Kenz (Haşiyei Hamevî)
- Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hasenî (el-Hüseynî) el-Hamevî el-Mısırî (ö. 1098/1687), Ğamzü 'uyûni'l-beşâ'ir 'alâ meḫâsini'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir
- Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi (ö. 1103/1692), Fetâvâ-yı Ali Efendi
- Şeyhülislâm Seyyid Feyzullah Efendi (ö. 1115/1703), Fetâvâ-yı Feyziyye

³⁸⁶ Eserin Türkçe tercümesi : Faruk Meyan, *Dört Hak Mezhebin Büyük Fıkıh Kitabı*, İstanbul 1980 (Hayri Kaplan, "Şa'rânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, XXXVIII, 350).

³⁸⁷ Bu iki âlimin de aynı isme sahip eseri vardır. Ömer Nasuhi Bilmen, eserin yalnızca ismine yer verdiği için eserin hangi müellife ait olduğu tespit edilememiştir.

³⁸⁸ Eserin ilk ismi "*Kitâbü İcmâli'l-fuḫûl ve'l-ebvâb fi tertîbi'l-'ulûm ve esmâ'i'l-kitâb*" iken Kâtib Çelebi'nin son değişikliklerinden sonra ismi "*Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*" olarak değişmiştir. (İlhan Kutluer, "Keşfü'z-zunûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, XXV, 321).

- Şeyhülislâm Menteşzâde Abdürrahim Efendi (ö. 1128/1716), Fetâvâ-yı Abdürrahîm
- Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi (ö. 1156/1743), Behcetü'l-fetâvâ
- Ebu'l-Muzaffer Muhyiddin Muhammed Evrengzîb Bahadır Âlemgîr (ö. 1186/1772), el-Fetâvâ'l-Hindiyye fi Mezhebi'l-Îmami'l-A'zam Ebi Hanife (Babürlü hükümdarı Pâdişâh-ı Gâzî Âlemgîr Ebü'l-Muzaffer Muhammed Muhyiddîn Evrengzîb'in (ö. 1118/1707) emriyle yazılmıştır.)
- Abdülazîz b. Muhammed er-Rahbî (ö. 1194/1780), Fıkhü'l-mülûk ve miftâhu'r-ritâci'l-mürşad 'alâ hizâneti Kitâbi'l-Harâc
- Şeyhülislâm Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi (ö. 1215/1800), Netîcetü'l-fetâvâ
- Ahmed b. Muhammed b. İsmâil ed-Dûkâtî et-Tahtâvî (ö. 1231/1816), Hâşiye 'ale'd-Dürri'l-muhtâr
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min 'ilmi'l-uşûl
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), Fetû'l-kâdir: el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min 'ilmi't-tefsîr
- Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî (İbn Âbidîn) (ö. 1252/1836), Minhatü'l-hâlik 'ale'l-Bahri'r-râ'ik
- Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî (İbn Âbidîn) (ö. 1252/1836), Reddû'l-muhtar ale'd-dürri'l-muhtar ve tekmlisi
- Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî (ö. 1252/1836), el-'Ukûdü'd-dürriyye fi tenkîhi'l-Fetâva'l-Hâmidîyye
- Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî (ö. 1252/1836), Şerhu ukûd-i resmi'l-müfti
- Hocasâde Mesud Efendi (ö. 1310/1892), Mir'at-ı Mecelle
- Kuyucaklızade Mehmet Atif Bey (ö. 1312/1894), Mecelle Şerhi
- Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî (1848-1886), el-Fevâ'idü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye
- Ali Haydar Efendi, Küçük (1853-1935), Teshîlü'l-ferâiz
- Ali Haydar Efendi, Küçük (1853-1935), Mirkatü'l-Mecelle

- Ali Haydar Efendi, Küçük (1853-1935), Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm
- Ali Haydar Efendi, Küçük (1853-1935), Şerh-i Cedîd li-kanûni'l-arâzî
- Ali Haydar Efendi, Küçük (1853-1935), Tavzîhu'l-müşkilât fi ahkâmi'l-intikalât
- Mahmut Esat Seydişehrî (1856-1918), Ferâidü'l-ferâiz
- Abdurrahmân b. Muhammed b. İvaz el-Cezîrî (1882-1941), el-Fıkh 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a
- Uryânîzâde Esad Efendi (1814-1889), Mecmûa-i Cedîde
- Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895), Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye
- Ömer Hilmi Efendi (1842-1889), Ahkâmü'l-arâzî
- Ömer Hilmi Efendi (1842-1889), İthâfü'l-ahlâf fi ahkâmi'l-evkâf
- Ömer Hilmi Efendi (1842-1889), Mi'yârü'l-adâle
- Abdurrahmân b. Muhammed b. İvaz el-Cezîrî (1882-1941), el-Fıkh 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a
- Şemseddin Sâmî (ö. 1904), Kâmûsü'l-A'lâm
- Ali Haydar Efendi (ö. 1935), Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm
- Mecelle Heyeti, Kitabü'l-vedia
- Ali el-Murtazâ, İlâveli Mecmûa-i Cedîde
- Fetvahâne-i Âlî üyeleri, Mülga Fetvahâne-i Âlî Evamir Defteri

2.13.2. Malikî Kitapları

- Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî (ö. 240/854), el-Müdevvenetü'l-kübrâ
- Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî (İbn Rüşd) (ö. 595/1198) Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid
- Ziyâüddîn Ebü'l-Mevedde (Ebü's-Safâ, Ebü'z-Ziyâ) Halîl b. İshâk b. Mûsâ el-Cündî (ö. 776/1374), el-Muhtasar
- Ebü'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed el-Menûfî el-Mısırî (ö. 939/1532), Kifâyetü't-ţâlîbi'r-rabbânî 'alâ Risâleti İbn Ebî Zeyd el-Şayrevânî
- Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Mükremillâh (Mükerrrem) es-Saîdî el-Adevî (ö. 1189/1775), Haşiye-i Aliyyil'Adevî (Haraşî'nin, Halîl b. İshak'ın Muhtasar'ına yaptığı şerhin hâşiyesi)

- Ebü'l-Berekât Ahmed b. Muhammed b. Ahmed ed-Derdîr el-Adevî (ö. 1201/1786), eş-Şerhu'l-kebîr 'alâ Muhtaşarı Sîdî Hâlîl
- Muhammed Aliş (ö.1299/1881), Minehi'l-celil
- Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Arafe ed-Desûkî (ö. 1230/1815), Hâşiyetü'd-Dusûkî (Hâşiye 'ale'ş-Şerhi'l-kebîr/ Hâşiye 'alâ Muğni'l-lebîb/ Hâşiye 'alâ Şerhi't-Telhîs/ Hâşiye 'alâ Şerhi Ümmi'l-berâhîn/ Hâşiye 'alâ Şerhi'r-Risâleti'l-vağiyye ('Ağudiyye)/ Hâşiye 'alâ Tahrîri'l-kavâ'idî'l-mantıkiyye/ Hâşiye 'alâ Şerhi'l-bürde)

2.13.3. Şafî Kitapları

- Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî (ö. 204/820), el-Ümm
- Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl el-Müzenî el-Mısrî (ö. 264/878), el-Muhtaşar (el-İhtişâr)
- Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî (ö. 450/1058), el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'd-dîniyye (Bu türde yazılmış ilk eser olma özelliği taşır.)
- Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), el-Minhâc fî şerhi Şahîhi Müslim b. Haccâc
- Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), el-Minhâc
- Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (İbn Manzur) (ö. 711/1311), Lisânü'l-'Arab
- Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübki (ö. 771/1370), Tabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ (Tabakât-ı Subkî)
- Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505), Tabakâtü'l-huffâz (Tabakât-ı Suyutî)
- Şerhi'l-Minhâc (Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî (ö. 974/1567), Tuhfetü'l-muhtâc bi-şerhi'l-Minhâc; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî el-Kâhîrî (ö. 977/1570), Muğni'l-Muhtâc Şerhu'l-Minhâc)
- Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Hamza er-Remlî el-Menûfî el-Ensârî el-Mısrî (ö. 1004/1596), Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc

- Şebremellisî (ö.1087/1677), Hâşiyetü's-Şebremellisî
- Hüseyin b. Süleyman er-Reşîdî, Bulûgu'l-murâd bi-Fethi'l-cevâd (Hâşiyeye-i Reşîdî)
- İbn Kâsım el-Abbâdî ve Abdülhamîd eş-Şîrvânî, Hâşiyeye-i Şîrvânî

2.13.4. Hanbelî Kitapları

- Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Bağdâdî (ö. 526/1131), Tabaqâtü'l-Hanâbile
- Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî (ö. 620/1223), el-Muḫni'
- Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî (ö. 620/1223), el-Muḫnî (Muhtasaru'l-Hırakî'nin şerhidir.)
- Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî (ö. 620/1223), el-'Umde
- Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkı el-Hanbelî (ö. 751/1350), İ'lâmü'l-muvaḫḫi'în
- Ebü'n-Necâ Şerefüddîn Mûsâ b. Ahmed b. Mûsâ el-Haccâvî el-Makdisî (ö. 968/1560), el-İḫnâ' li-tâlibi'l-intifâ'
- Ebû Bekr (Ebü'l-Beka) Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz el-Fütûhî (ö. 972/1564), Müntehe'l-irâdât fî cem'î'l-Muḫni' ma'a't-Tenḫîḫ ve ziyâdât
- Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn (El-Behûtî) (ö. 1051/1641), Keşşâfü'l-kınâ' an metni'l-iknâ'
- Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn (Buhûtî) (ö. 1051/1641), er-Ravzü'l-mürbi'
- Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn (Buhûtî) (ö. 1051/1641), Dekâ'iku üli'n-nühâ li-Şerhi'l-Müntehâ

2.13.5. Zahirî Kitapları

- Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (İbn Hazm) (ö. 456/1064), el-Muḫallâ bi'l-âşâr fî şerhi'l-Mücellâ bi'l-iḫtişâr
- Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (İbn Hazm) (ö. 456/1064), el-Muḫallâ

2.13.6. İbaziye Kitapları

- Ebü'l-Abbas Bedreddin Ahmed b. Said b. Abdilvahid eş-Şemmahi el-Yefüreni (ö. 928/1522), Kitâbü's-Siyer

2.13.7. Zeydî Kitapları

- Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hağ min 'ilmi'l-uşûl

2.13.8. Caferî Kitapları

- Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb b. İshâk el-Küleynî er-Râzî (ö. 329/941), el-Kâfi fi'l-'ilmi'd-dîn

2.13.9. Müellifleri Tespit Edilemeyen Kitaplar

2.13.9.1. Hanefî Kitapları

- Kâfi li'l-Hakim
- Et-tarikatü'l-vazıha ilel'beyyineti'r-raciha
- Şerhi manzume-i Makdisî
- İ'sâf
- Şerhü'l-mecma'³⁸⁹

2.13.9.2. Malikî Kitapları

- Muhtasar-ı Ebizziyâ şerhi kebiri³⁹⁰
- Fethü'l-celîlü's-samed = El-ameliyyatü'l-amme
- Fethül'ulâ

³⁸⁹ Mecma'î'l-bahreyn'e pek çok şerh yazılmıştır. İbnü's-Sââtî, Şerhu Mecma'î'l-bahreyn; Ebü'l-Abbas Şehâbeddin Ahmed b. İbrâhim el-Ayıntâbî, el-Menba' fi şerhi'l-Mecma'; İbn Melek, Şerhu Mecma'î'l-bahreyn; İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî, el-Meşra' fi şerhi'l-Mecma'; Bedreddin el-Aynî, el-Müstecma' fi şerhi'l-Mecma'; Ebü'l-Abbas İbn Şa'bân et-Trablusî, Teşnîfü'l-mesma' 'ale (fi şerhi)'l-Mecma'; Ebü'l-Mevâhib Ahmed b. Ebü'r-Rûh İsâ b. Halef er-Reşîdî, Kıurretü'l-'ayn fi halli elfâzi Mecma'î'l-bahreyn İbnü's-Sââtî, Şerhu Mecma'î'l-bahreyn, Ebü'l-Abbas Şehâbeddin Ahmed b. İbrâhim el-Ayıntâbî, el-Menba' fi şerhi'l-Mecma', İbn Melek, Şerhu Mecma'î'l-bahreyn, İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî, el-Meşra' fi şerhi'l-Mecma', Bedreddin el-Aynî, el-Müstecma' fi şerhi'l-Mecma', Ebü'l-Abbas İbn Şa'bân et-Trablusî, Teşnîfü'l-mesma' 'ale (fi şerhi)'l-Mecma', Ebü'l-Mevâhib Ahmed b. Ebü'r-Rûh İsâ b. Halef er-Reşîdî, Kıurretü'l-'ayn fi halli elfâzi Mecma'î'l-bahreyn (Ahmet Özel, "İbnü's-Saati, Muzafferüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1999, XX, 190-192).

³⁹⁰ Ziyâüddîn Ebü'l-Mevedde (Ebü's-Safâ, Ebü'z-Ziyâ) Halîl b. İshâk b. Mûsâ el-Cündî'nin (ö. 776/1374) atmışdan fazla şerh ve hâşiyesi vardır. Bunların en meşhurları: Bisâtî, Mevvâk, Hattâb, Muhammed b. Abdullah el-Haraşî, Zürkânî ve Derdîr'e aittir. (Cengiz Kallek, "Cündî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VIII, 117).

- Şerh-i Muhammedi'l-Haraşî³⁹¹

2.13.9.3. Şafîî Kitapları

- Haşiye-i Ahmed İbni Kasım
- Haşiye-i Ebi'l-Kasım³⁹²

2.13.9.4. Hanbelî Kitapları

- Şerhü delîli't-Talib

2.13.9.5. Hangi Eserinden Yararlanıldığı Tespit Edilemeyen Hanefî Âlimler

- Ebû Bekr Ahmed b. Ömer (Amr) b. Müheyr el-Hassâf eş-Şeybânî (261/875) (Hanefî âlimlerindendir.)³⁹³
- Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hasenî (el-Hüseynî) el-Hamevî el-Mısırî (ö. 1098/1687), (Hanefî âlimlerindendir.)³⁹⁴
- Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî eş-Şürünlâlî el-Vefâî el-Mısırî (ö. 1069/1659)³⁹⁵

³⁹¹ eş-Şerhu's-şagîr 'alâ Muhtaşarı Hâfil. Halîl b. İshak el-Cündî'nin el-Muhtaşar'ının özet halinde bir şerhi ve eş-Şerhu'l-kebîr 'alâ Muhtaşarı Hâfil. el-Muhtaşar'a daha geniş kapsamlı bir şerh yazması yönündeki umumi istek üzerine hazırladığı bir başka şerh daha vardır. (Cengiz Kallek, "Haraşî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, XVI, 110-111).

³⁹² Şihâbüddîn Ahmed b. Kâsım es-Sabbâğ el-Abbâdî el-Mısırî (ö. 994/1586)'nın dört haşiyesi var: 1. el-Âyâtü'l-beyyînât. Tâceddin es-Sübki'nin fıkıh usulüne dair Cem'u'l-cevâmi' adlı eserine Celâleddin el-Mahallî'nin yaptığı şerhin hâşiyesidir. 2. Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Varakât. Cüveynî'nin fıkıh usulüne dair el-Varakat adlı eserinin Celâleddin el-Mahallî tarafından yapılan şerhinin hâşiyesidir. 3. Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Muhtâc. Nevevî'nin Şâfiî fikhına dair el-Minhâc adlı eserine İbn Hacer el-Heytemî tarafından Tuhtetü'l-Muhtâc adıyla yapılan şerhin hâşiyesidir. 4. Hâşiyetü'l-Gureri'l-behiyye. Zekeriyâ el-Ensârî'nin, İbnü'l-Verdî'ye ait el-Behcetü'l-Verdiyye (Kazvîni'nin el-Hâvi's-şagîr adlı Şâfiî fikhına dair eserinin 5000 beyitlik manzum şekli) adlı eserine yaptığı şerhin hâşiyesidir. (Ali Bardakoğlu, "Abbâdî, İbn Kasım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1988, I, 15-16).

³⁹³ Ebû Bekr Ahmed b. Ömer (Amr) b. Müheyr el-Hassâf eş-Şeybânî'nin (ö. 261/875) şu eserleri vardır: 1. Edebü'l-kâdî, 2. Ahkâmü'l-vaqf (Ahkâmü'l-evkâf), 3. Kitâbü'l-Hiyel, 4. Kitâbü'n-Nafaqât, 5. Kitâbü'r-Rıdâ', 6. eş-Şürütü'l-kebîr, 7. eş-Şürütü's-şagîr, 8. el-Mehâdır ve's-sicillât, 9. Kitâbü'l-İkâle, 10. Kitâbü'l-Harâc, 11. el-Menâsik, 12. Kitâbü'l-'Aşîr ve ahkâmühû, 13. Kitâbü Zer'i'l-Kâ'be ve'l-mescid ve'l-kabr, 14. Kitâbü'l-Veşâyâ, Kitâbü İkrârî'l-verese ba'zuhum li-ba'z. (Abdülvehhab Öztürk, "Hassâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, XVI, 395-396).

³⁹⁴ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hasenî (el-Hüseynî) el-Hamevî el-Mısırî (ö. 1098/1687), Eserleri: 1. Gamzü 'uyûni'l-beşâ'ir 'alâ mehasini'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir, 2. Dürerü'l-'ibârât ve gurerü'l-işârât fi tahkîki me'âni'l-isti'ârât, 3. en-Nefehâtü'l-miskiyye fi şinâ'ati'l-fürûsiyye, 4. Keşfü'r-remz 'an beyâni (habâye)'l-Kenz, 5. Tezhîbü's-şahîfe bi-nuşreti'l-İmâm Ebî Hanîfe, 6. Hâşiye 'ale'd-Dürer ve'l-Gurer, 7. Nefehâtü'l-kurb ve'l-ittişâl bi-işbâti't-taşarruf li-evliyâ'illâhi ve'l-kerâmeti ba'de'l-intikâl. (Mustafa Sinanoğlu, "Hamevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, XV, 456-457).

³⁹⁵ Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî eş-Şürünlâlî el-Vefâî el-Mısırî'nin (ö. 1069/1659) şu eserleri vardır: 1. Nûrû'l-izâh ve necâtü'l-ervâh, 2. İmdâdü'l-fettâh şerhu Nûri'l-izâh. Nûrû'l-izâh, 3. Merâkı'l-felâh bi-İmdâdî'l-fettâh, 4. Günyetü zevi'l-ahkâm fi buğyeti Düreri'l-hükkâm, 5. Teysîrû'l-makâşid bi-

- Şemsüddîn Muhammed b. Hüsâmiddîn el-Horasânî el-Kuhistânî (ö. 962/1555)³⁹⁶

2.13.10. Mezhepleri Tespit Edilemeyen Kitaplar

- Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî (ö. 638/1240), el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye fî ma'rifeti'l-esrâri'l-mâlikiyye ve'l-mülkiyye
- Ebu'l-Velid İbrahim b. Ebi'l-Yemen Muhammed b. Eb, Lisanü'l-Hükkam fî Marifeti'l-Ahkam
- Sadreddin Muhammed Dımeşkî, Rahmetü'l-Ümmeti Fihtilafi'l-Eimme

Ömer Nasuhi Bilmen, büyük bir gayretle yüzlerce eserden yararlanarak böylesine abidevî bir eseri telif etmiştir. Yalnızca bu eserleri taramak dahi yıllar sürecek bir emeğe muhtaçken o bu eserleri okuyup özümsemiş ve edindiği bilgileri sistemli bir şekilde bir araya getirmiştir. Yararlandığı eserleri kaynakça tarzında, ciltlerin son sayfalarında sıralamış olması, dönemine göre büyük bir akademik başarıdır. Bu eserlerin tamamının tespit edilememesinde kaynakların bir kısmının yazma eser olup kayıt altına alınmamış olması, kaynakların bir kısmının da kayıtlarda Ömer Nasuhi Bilmen'in yazdığı şekilde geçmiyor olabilme ihtimali etkili olmuştur. Ayrıca bunlar arasında günümüze ulaşamayan kaynaklar da olabilir. Eserlerin isimlerinin kısaca verilmesi,³⁹⁷ aynı isme sahip birden fazla eser olması,³⁹⁸ eserin değil müellifin isminin verilip bu müellifin hangi eserinden yararlandığının belirtilmemesi,³⁹⁹ Kâmus'ta istifade edilmiş kaynakların tamamına ulaşılmasını zorlaştıran etkenler arasında sayılabilir.

şerhi Nazmî'l-ferâ'id, 6. İ'sâdü Âli 'Oşmânî'l-mükerrerem bi-binâ'i Beytillâhi'l-muharrem, 7. Müfîdetü'l-hüsna li-def'i zanni'l-huluvvi bi's-süknâ, 8. Ehâdîşü erba'in, 9. Merâkı's-sa'âdât fî 'ilmeyi't-tevhîd ve'l-'ibâdât, 10. el-İstifâde min ahkâmî's-şehâde, 11. el-'İkdü'l-ferîd li-beyânî'r-râcih min cevâzi't-taklîd, 12. et-Taḥkîkâtü'l-kuḍsiyye ve'n-nefehâtü'r-raḥmâniyye fî mezhebi's-sâdeti'l-Hanefiyye (Mecmû'atü'r-resâ'il, Resâ'ilü's-Şürûnbülâli) (Şevket Topal, "Şürûnbülâli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, XXXIX, 275).

³⁹⁶ Şemsüddîn Muhammed b. Hüsâmiddîn el-Horasânî el-Kuhistânî (ö. 962/1555), Eserleri: 1. Câmî'u'r-rumûz, 2. Câmî'u'l-mebânî li-mesâ'ili (fî şerhi) fîkhi'l-Keydânî (Şerhu Fîkhi'l-Keydânî), 3. Hâşiye 'ale'l-Fevâ'id. (Ahmet Yaman, "Kuhistânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, XXVI, 348).

³⁹⁷ Örnek için bkz: İ'sâf (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fîkhiyye Kâmusu*, V, 407).

³⁹⁸ Örnek için bkz: el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fîkhiyye Kâmusu*, III, 446).

³⁹⁹ Örnek için bkz: Hassâf (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fîkhiyye Kâmusu*, III, 446).

Ömer Nasuhi Bilmen'in Kâmus'unda kaynak gösterme üslûbu hakkında şunlar söylenebilir:

Daha önce de bahsedildiği gibi modern kaynak gösterme usulünden (tam ismi ve vefat tarihi, eserin tam ismi, basım yeri, basım tarihi, cilt numarası, sayfa numarası bilgileri) farklı olarak bazı paragrafların sonunda yalnızca eserin veya eserlerin ismini (*Mirat-ı Mecelle* gibi) veya müellifin veya müelliflerin ismini⁴⁰⁰ (Tahtavî, Serahsî gibi) genellikle parantez içi bilgi şeklinde kısaca vererek yararlandığı kaynağı belirtmiştir. Bazı paragrafların sonunda kaynak belirtmemiştir.

“İslâm Fıkhının Müstakil Bir Müessesesi-i Hukukiyye Olduğu” adlı Kâmus'un I. cildine 323-326 sayfa aralığında bulunan makalesinde dipnotlardan yararlanmıştır. Burada da yine kaynaklara müellif veya eser isimlerinin kısa halleriyle atıf yapılmış ayrıca sayfa numaralarına da yer vermiştir. “İslâm Hukukunda Manevî Zararların Tazmini” adlı Kâmus'un VIII. cildine 269-285 sayfa aralığında bulunan makalesinde ise müellif veya eser ismine kısaca atıfta bulunurken sayfa numarası bilgisine yer vermemiştir. Bu bölümlerin dışında da dipnot kullanmamıştır.

Kâmus'un ciltlerinin sonunda yararlanılan kaynakların isimleri bir arada verilmiştir. I., II., III., V., VI., VIII. ciltlerin kaynakları hemen cilt sonlarında yazılmıştır. IV. cildin kaynakları V. ciltle birlikte verilirken VII. cildin sonunda kaynakları belirtilmemiştir. Büyük ihtimalle VIII. cilt içinde yazıldığı veya toplamda diğer ciltler içinde yer aldığı için VII. cildin kaynaklarına yer verilmemiştir.

2.14. HUKUK-I İSLÂMİYYE VE İSTİLÂHÂT-I FİKHİYYE KÂMUSU'NUN ÇAĞDAŞ ÇALIŞMALARA KATKISI

Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu, İslâm hukuku alanında araştırma yapmak isteyenlerin başucu kaynağıdır. Bu durum Kâmus'un adından da anlaşıldığı gibi fıkıh ıstılahlarının mevcut olduğu bir sözlük olmasından ve İslâm hukuku konularını ilmihal hariç hepsini içine alması, mezhep görüşlerine yer vermesinden kaynaklanmaktadır. Daha önce de bahsedildiği gibi Ömer Nasuhi

⁴⁰⁰ Tahtavî (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, V, 9); Kefevî (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VI, 129); Mirat-ı Mecelle (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VII, 67); Muhit (Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VI, 211).

Bilmen'in ibadet konularına dair yazdığı *Büyük İslâm İlmihâli* adlı eser de buna dâhil edilirse araştırmacılar, bu alanda aradıkları hemen hemen bütün konulara dair bilgiyi bu Kâmus'ta bulabilmektedirler. Bu sebeple yazıldığı dönemden günümüze kadar yapılan araştırmaların, yazılan akademik çalışmaların hemen hemen hepsinde Kâmus'tan yararlanılmıştır, denilebilir. Bunlara örnek olması açısından Kâmus'u kaynak olarak gösteren eserlerden bazıları aşağıda örnek verilecektir:

- Abdullah Çolak, *İslâm Aile Hukuku*, 3. Baskı, Yılmaz Matbaacılık Yayıncılık, Malatya 2016.
- Abdullah Çolak, *İslâm Hukuku (Ceza ce Borçlar)*, 2. Baskı, Öncü Kitap, Ankara 2017.
- Abdurrahman Haçkalı "ictihâd ve Taklîd", *İslâm Hukuku El Kitabı*, Talip Türcan (Ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Abdurrahman Haçkalı, "Hüküm Çıkarma (İstinbât) Yöntemleri, *İslâm Hukuku El Kitabı*, Talip Türcan (Ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Ahmet Ekşi, *İslâm Tıp Hukuku (Çağdaş Tıp Problemlerine İslâm'ın Getirdiği Hukuki Çözümler)*, 1. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2011.
- Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, 5. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017.
- Ali İhsan Pala, *Erzurum'un Yüzleri Ömer Nasuhi Bilmen*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2015.
- Ali Kumaş, *İslâm Engelliler Hukuku*, 1. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2018.
- Beşir Gözübenli, "İbadetlerle İlgili Fıkıhî Problemler", *İslâm Hukuku El Kitabı*, Talip Türcan (Ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Beşir Gözübenli, "İktisadî ve Ticarî Hayata Dair Fıkıhî Problemler", *İslâm Hukuku El Kitabı*, Talip Türcan (Ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Beşir Gözübenli, "Mâlî Hukuk", *İslâm Hukuku El Kitabı*, Talip Türcan (Ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012.

- Beşir Gözübenli, “Şirketler Hukuku”, *İslâm Hukuku El Kitabı*, Talip Türcan (Ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Celâleddin Karakılıç, *Fıkıh Usûlü*, 2. Baskı, by. 2016.
- Halit Çalış, “Borçlar Hukuku”, *İslâm Hukuku El Kitabı*, Talip Türcan (Ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Halit Çalış, “Eşya Hukuku”, *İslâm Hukuku El Kitabı*, Talip Türcan (Ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Hayrettin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 9. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Hilal Özay, *İslâm Hukuku Açısından Bedensel Engellilik*, 1. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2012.
- Mehmet Erdoğan, *Fıkıh İmine Giriş*, 4. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015.
- Muhsin Koçak, Nihat Dalgın, Osman Şahin, *Fıkıh Usûlü*, 3. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016.
- Orhan Çeker, *Fıkıh Dersleri*, 9. Baskı, Tekin Kitabevi, Konya 2016.
- Orhan Çeker, *İslâm Hukukunda Akidler*, 1. Baskı, Tekin Kitabevi, Konya 2014.
- Saffet Köse, “Aile Hukuku”, *İslâm Hukuku El Kitabı*, Talip Türcan (Ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Saffet Köse, *İslâm Hukukuna Giriş*, 5. Baskı, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015.
- Talip Türcan (Ed.), “Fıkıh, Hukuk ve İslâm Hukuku”, *İslâm Hukuku El Kitabı*, Talip Türcan (Ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Talip Türcan, Ünal Yerlikaya, “Ceza Hukuku”, *İslâm Hukuku El Kitabı*, Talip Türcan (Ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarına, Cumhuriyet dönemi ve sonrasına şahitlik etmiş Ömer Nasuhi Bilmen tarafından telif edilen Kâmus, tarihî devamlılığa katkı

sağlamıştır.⁴⁰¹ Yazılmasından bu yana Türk hukuk tarihine ve mezhepler arası mukayeseli hukuk çalışmalarına katkı sağlayan bir eser olmuştur. Dönemin yetkin hukukçuları⁴⁰² da eserin İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi tarafından yayımlanma sebebini bu şekilde açıklamışlardır.

⁴⁰¹ Talip Türcan, “Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen -Türkiye’deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-,” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2005, sy. 6, s. 436.

⁴⁰² Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, VIII, 289-296.

SONUÇ VE ÖNERİLER

İnsanoğlu, doğumundan ölümüne kadar öğrenim sürecindedir. Allah, insana kendinden öncekilerin tecrübelerinden yararlanma özelliği vermiştir. Tecrübelerin, bilgilerin, kitaba aktarılması, bilimin gelişmesine ve geniş kitlelere yayılmasına katkı sağlamıştır. Yeryüzünde adaletin tesisine vesile olmak isteyen Müslümanlar, Allah'ın ve Hz. Peygamber'in (s.a.v) oluşturduğu İslâm hukukunu sistematize etmişlerdir. Bu sebeple bu hukuk sistemi, Kur'an ve sünneti temel almaktadır. Böyle köklü bir sistemin iki kapak arasında derli toplu vaziyette bir araya getirilmemiş olması büyük bir eksiklik olarak görülmüştür. Bu eksiği kapatma niyetiyle Osmanlı'nın son dönemlerinde yerli imkânlar kullanılarak kanunlar oluşturma fikri ortaya çıkmıştır. Bunun neticesinde Mecelle kanunu hazırlanmış ve Hukuk İlmini Yayma Kurumu, İslâm hukuku ıstılahları ile bir sözlük oluşturup "Kâmus" adıyla bahislerden oluşan bir eser daha ortaya çıkarmaya niyetlenmiştir. Ancak bunlar bu eksiği kapatmak için yeterli olmamıştır. Çünkü Mecelle sınırlı konuları kapsarken Kâmus adlı eser de tamamlanamadan yarıda kalmıştır.

Bu çalışmanın konusu, bu güzel niyetlerle ortaya çıkan ve yarıda kalan fikirleri, hayata getirmeye muvaffak olmuş Ömer Nasuhi Bilmen'in hayatı ve birbirinden değerli eserleri hakkında bilgi vermek, eserleri arasından Hukûk-i İslâmiyye ve İstılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu hakkında farklı boyutlarıyla inceleme yapmaktır.

Ulemâ bir aileden gelen Ömer Nasuhi Bilmen, eğitim hayatına dört yaşında Kur'an öğrenerek başlamıştır. Başarılı bir öğrencilik hayatı geçirmiş; dersiâmlık, müderrislik, Hey'et-i Te'lifîyye üyeliği, başmülâzımlık, Fetvâhâne-i Âlî Hey'et-i Te'lifîyye üyeliği gibi görevler yapmıştır. On yedi yıl İstanbul müftülüğü yapmış, bu süreçte rejime düşman olmak gibi ithamlara maruz kalmış, hakkında yapılan tahkikatler neticesinde şikayetlerin asılsız olduğu ortaya çıkmıştır. Bu zorlu süreçlerin ardından 1960 darbesinden sonra beşinci Diyanet İşleri Başkanı olarak görevlendirilmiştir. Kısa süren bu görevi boyunca Türkçe ezan, namazların Türkçe kılınması, dinde reform hareketleri gibi girişimlere karşı kararlı bir duruş sergilediği görülmüştür.

Arapça, Farsça ve Fransızca bilen Ömer Nasuhi Bilmen, gençlik yıllarından itibaren Türkçe, Arapça, Farsça yazı ve şiirler yazmış, bunlar çeşitli dergilerde

yayınlanmıştır. İlerleyen yıllarda fıkıh, akâid, tefsir, hadis, ahlâk, kelâm, dinler tarihi ve edebiyat alanlarında eserler kaleme aldığı tespit edilmiştir. *Büyük Tefsir Târîhi (Tabakâtu'l-Müfessirîn)*, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, *Büyük İslâm İlmihâli* en meşhur eserlerindedir. Bu eserler arasında “*Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*” adlı bu çalışmanın esas konusunu teşkil etmekte olan eserinin yayınlanmasıyla birlikte akademik camiasında büyük bir yankı uyandırdığı tespit edilmiştir.

İslâm hukukunda yararlanılan iki kâmus türü bulunmaktadır. Bunlardan ilki terimleri, fıkıh bablarına (konularına) göre düzenlenenler, diğeri ise terimleri alfabetik olarak düzenleyenlerdir. Ömer Nasuhi Bilmen’in Kâmus’unun, terimleri konularına göre tertip edilmiş lügat örneklerinden olduğu sonucuna varılmıştır.

Kâmus, İslâm hukuku alanında çalışma yapmak isteyen araştırmacıların birinci derece başvuru kaynağıdır. Harf inkılabından sonra yazılan ilk İslâm hukuku eseridir. Günümüze yakın en kapsamlı kitaptır. Çünkü Kâmus, İslâm hukuku ıstılahlarına yer veren bir sözlük ve mezhepler arası mukayeseli İslâm hukuku eseridir. Ömer Nasuhi Bilmen, ibadet konularını *Büyük İslâm İlmihali* adlı eserinde ele aldığı için Kâmus’unda bu konulara yer vermediği görülmüştür. İbadetler dışında İslâm hukuku konuları kapsamına giren, günlük hayatta karşılaşılan hemen hemen tüm konuları özellikle Hanefî, Malikî, Şafiî, Hanbelî ve Zahirî mezheplerinin görüşleriyle birlikte verdiği tespit edilmiştir.

İslâm hukukuna ait Türkçe eserler ve Türkçe’ye tercüme edilmiş kitaplar, müstakil başlıkları içermekte olduğu, mevcut eserlerin Hanefî mezhebine göre yazıldığı, diğer mezheplere ait görüşlere bir arada bulunmadığı, bunlar ve diğer pek çok sebebin, Kâmus’un telifine vesile olduğu görülmüştür. Latin harflerle kaleme alınan ilk eser olan Kâmus’ta Ömer Nasuhi Bilmen, ağır hukuksal ifadeleri olabildiğince basit bir dille açıkladığı müşahede edilmiştir.

Metin aralarında izah edilen terimler hariç tutulursa Kâmus’ta yaklaşık 1407 terimin bulunduğu, bu terimlerin VIII. cilt sonundaki terimler indeksindeki tekrarlarıyla birlikte 1682 olduğu tespit edilmiştir. Kâmus’ta bu terimlerin sözlük, ıstılah anlamları, usûlcülere, fukahâyâ göre tanımlarının bulunduğu, bunların bazen örneklerle

desteklenerek izah edildiği, VIII. cildin sonunda Kâmus'un tamamında yer alan terimlerin alfabetik fihristinin yer aldığı görülmüştür. Fıkıhî konularda özellikle Hanefî, Malikî, Şafî, Hanbelî, Zâhiriyye, mezheplerine, itikadî konularda Maturudiyye, Mu'tezile, Eş'ariyye mezheplerine göre yazılmış olduğu, mezhep görüşlerini belirtirken temel kaynaklarından yararlanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca eserde denklem, kesir gibi matematik bilgisinden yararlanıldığı, hükümlerin rasyonel boyut ve mantıksal tutarlılığından bahsedildiği, ince dil tahlillerinde bulunulduğu gözlemlenmiştir.

Eserin "Kitab" olarak ayrılan otuz ana bölümden meydana geldiği, kavramların genellikle bu kitapların ilk kısımlarında izah edildiği, mezhep görüşlerinin karışıklığa mahal vermeyecek şekilde müstakil paragraflarla verilir bunların da parantezlerle net bir şekilde birbirinden ayrılarak şekilsel bir düzen oluşturulduğu, bazı paragrafların sonunda müellifin veya eserin ismine atıflarda bulunarak kaynaklarını belirtildiği görülmüştür.

Kendinden önceki fakihler gibi fıkıh usûlüne vâkıf olan Ömer Nasuhi Bilmen'in eserlerinde usûlü yerli yerinde uyguladığı, Kâmus'un birinci cildinde usûle özel bölüm ayırdığı ve eserin genelinde usûl kaidelerine atıflarda bulunduğu müşahede edilmiştir.

Kâmus'un birinci cildindeki ikinci kitabın fıkıh tarihi sonraki ikinci bölümünün fakihlerin tabakaları hakkında olduğu genel olarak diğer yedi cilt ise muâmelât konularından müteşekkil olduğu, eserin kitap, mukaddime, bölüm, lâhika ve makale, zeyl, mebhaslerden oluştuğu, ana bölümlerin, alt ana başlıklar ve tâli başlıklar şeklinde düzenlendiği görülmüştür. Ömer Nasuhi Bilmen'in bu eseri tertip ve tasnif ederken, el-Kâsânî'nin (ö. 587/1191) *Bedâi' u 's-sanâi' fi* adlı eserini esas aldığı tespit edilmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında hukukla ilgili bir takım değişiklikler yapılmıştır. Yeni dönemde yetişen hukukçular, geçmişe dönük ihtilaflı davaları çözüme kavuşturamadığı çünkü eski hukuka göre hüküm vermek gerektiği, bu dönemde Kâmus'un yazılmış olmasının bu soruna çözüm olduğu görülmüştür. Mecelle'nin 99 kaidesi ve şerhine yer vermesi sebebiyle Kâmus, Mecelle'nin şerhi mahiyetinde bir eser olduğu, aynı zamanda dönemsel çalışmalar yapmak isteyen araştırmacılar için tarihi belgeleri bünyesinde barındıran bir kaynak olduğu tespit edilmiştir.

Mukayeseli İslâm hukuku araştırmaları yapmak isteyenler için başucu kaynağı olan Kâmus'un, yalnızca Hanefî mezhebi için değil Malikî, Şafîî, Hanbelî ve Zâhiriyye mezhepleri açısından da önemli bir eser olduğu, İslâm hukukuna dair kavramların tanımlarının bulunduğu bir eser olması, kavramların daha çok fikhî yönden açıklanması sebebiyle İslâm hukuku için önemli bir kaynak olduğu sonucuna varılmıştır.

Ömer Nasuhi Bilmen, Kâmus'u yazarken yüz yetmişten fazla kaynaktan yararlanmışır. Mezheplerin temel kaynaklarını kullanmışır. Bu kaynakların çoğu fetva kitapları olduğu tespit edilmişir.

Kâmus'un, yazıldığı dönemden günümüze kadar İslâm hukuku alanında yapılan araştırmaların büyük çoğunluğuna kaynaklık yaptığı, bunda İslâm hukuku terimlerinin hemen hemen hepsini barındıran bir sözlük ve mukayeseli İslâm hukuku eseri olmasının etkili olduğu tespit edilmişir. Ayrıca Kâmus'un tarihî devamlılığa katkı sağladığı, Türk hukuk tarihi ve mezhepler arası mukayeseli hukuk çalışmalarına kaynak olduğu sonucuna varılmışır.

Bu çalışmada Ömer Nasuhi Bilmen'in Hukûk-i İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu adlı değerli eserinin incelemesi yapılmışır. Konu, tarihî, sosyolojik vb. açılardan yeniden çalışılabilir. Kâmus'un Bedâ'i, Reddû'l-muhtâr gibi klasik bir eserle veya başka bir kâmus ile muhteva, sistematik vb. yönleri mukayese edilebilir. Kâmus'un herhangi bir bahsi ile Bedâ'i gibi klasik bir eserdeki aynı bahis arasında mukayese yapılabilir. Kâmus'un usûl bölümü ile başka bir usûl eseri arasında mukayese yapılabilir. Bütün usûl konuları ele alınıp Kâmus'taki atıfları tespit edilebilir, istatistik sonuçları çıkartılabilir. Bu çalışmada yapılan literatür, usûl, tabakat, hiyel gibi ayrımlarla müstakil bir başlık altında daha detaylı hazırlanabilir. Hukuk tarihine katkısı açısından Kâmus'un incelemesi yapılabilir. Ayrıca "Hukûk-i İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu'nda ceza hukuku" gibi başlıklarla yeni çalışmalar yapılabilir. Bu abidevî eserin, başka dillere çevirisinin yapılması, dünya genelindeki Müslümanlar için faydalı olacaktır.

KAYNAKLAR

AKYÜZ, Davut, “Ömer Nasuhi Bilmen’in ‘Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meal-i Alisi ve Tefsiri’ Adlı Eserinde Ahkam Ayetlerini Tefsir Edişi”, *Diyanet İlmî Dergi*, Nisan-Mayıs-Haziran 2003, XXXIX, sy. 2, s. 100-110.

ARSLAN, Şükrü, “Bilmen Tefsiri’nin Tefsir Literatüründeki Yeri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, sy. 18, s. 7-17.

BALOĞLU, Adnan Bülent, “Muvazzâh İlmî Kelam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 418-419.

BARDAKOĞLU, Ali, “Abbâdî, İbn Kasım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1988, 15-16.

BAŞARAN, Orhan, “Ömer Nasuhî Bilmen’in ‘Kur’ân-ı Kerîm’den Dersler ve Öğütler’ Adlı Eserinde Fars Edebiyatından Yapılan Alıntılar ve Kaynakları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)*, 2016, sy. 45, s. 139-171.

BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî (ö. 458/1066), *el-Esma’ ve’s-sifât Abdullah b. Muhammed el- Hâsîdî*, 1. Baskı (thk.), Suudi Arabistan, el-Mektebetu’s-Sevâdî, 1993.

BİLMEN, Ahmet Selim (ö. 1986), *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar*, 1. Baskı, Bilmen Basımevi, İstanbul 1975.

BİLMEN, Ömer Nasuhi (ö. 1971) , *Büyük İslam İlmihali*, Bilmen Yayınevi, İstanbul ts.

BİLMEN, Ömer Nasûhî (ö. 1971), *Büyük İslâm İlmihâli*, (sad: Ali Fikri Yavuz), İstanbul 1964.

BİLMEN, Ömer Nasuhi (ö. 1971), *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 1. Baskı, Ravza Yayınları, İstanbul 2013.

BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail b. İbrahim (ö.256/869), *el-Câmiu's-sahîh*, İstanbul 1992.

BÜYÜKER, Kâmil, “Ömer Nasuhi Bilmen’in Süreli Yayınlarında Yayınlanan Yazıları ve Şiirleri”, *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, Marmara Akademi Yayınları, İstanbul 2017, s. 79-104.

CANDAN, Canan, *Ö. N. Bilmen’in İlmi Kişiliği ve Hukuk-i İslâmiyye Kâmusu Adlı Eserin Tahlili*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2001.

ÇÖĞENLİ, M. Sadi, “Mutarrizî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 375-377.

DEMİRCİ, İslam, “Hey’et-i Te’lifîyye Üyesi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen”, *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, Marmara Akademi Yayınları, İstanbul 2017, s. 49-72.

DEVELLİOĞLU, Ferit, “nakîbu’l-eşraf”, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2008.

EMİROĞLU, İbrahim, Ömer Nasuhi Bilmen’in Hukûk-ı İslâmiyye ve Islâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu’nun Mantıksal Açından Değerlendirilmesi, *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu* (26-28 Haziran 2006), 2007, s. 555-572.

FURAT, Ahmet Hamdi, “Ömer Nasuhi Bilmen’ in İstanbul Müftülüğü ve Diyanet İşleri Başkanlığı”, *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, Marmara Akademi Yayınları, İstanbul 2017, s. 73-77.

GEDİKLİ, Fethi, “Hukuk-ı İslamiyye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kâmusu’nun İstanbul Hukuk Fakültesi’nce Yayınlanmasının Değerlendirilmesi”, *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, Marmara Akademi Yayınları, İstanbul 2017, s. 97-104.

GÖRKAŞ, İrfan, “Meşrutiyet Dönemi Osmanlıda Bir Felsefe-Din Uzlaşımı Olarak ‘Dinî Ahlâk’”, *Geçmişten Geleceğe Ahlâk (Uluslararası Katılımlı Sempozyum)*, İslâmî İlimler Fakültesi Yayını, Bartın, 13-14 Mayıs 2015, s. 51-67.

GÖRMEZ, Mehmet, “Açılış Konuşmaları”, *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, İstanbul 2017, s. 23-30.

GÜNAY, S. Selçuk, “Tarihe Dair Eserleri ve Fikirleriyle Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen, *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu (26-28 Haziran 2006)*, 2007, I, 263-270.

GÜNAYDIN, Muharrem Sıddık, *Ömer Nasuhi Bilmen'in 'Büyük İslam İlmihali' Adlı Eserinde Hikmet-i Teşri*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Rize 2015.

GÜZELYAZICI, Abdurrahman Şeref, “Büyük Kaybımız”, *Diyanet İlmî Dergi*, 1971, X, sy. 112-113, s.374-375.

<http://islam-ilmihali.blogspot.com/2013/01/kurbann-mahiyeti-vucubu-ve-seri-hikmeti.html>, (Erişim Tarihi: 17.02.2019).

<http://katalog.idp.org.tr/yazarlar/332/omer-nasuhi-bilmen> (Erişim Tarihi: 14.02.2019).

<http://katalog.idp.org.tr/yazarlar/332/omer-nasuhi-bilmen> (Erişim Tarihi: 14.02.2019).

http://www.cevaplar.org/index.php?content_view=4045&ctgr_id=98 (Erişim Tarihi: 17.02.2019).

<http://www.istanbulmuftulugu.gov.tr/kurumsall/onceki-muftulerimiz/omer-Nasûhî-bilmen.html> (Erişim Tarihi: 07.07.2014).

<http://www.sanatkıtabevi.com.tr/tr/?sku=49303> (Erişim Tarihi: 02.08.2019).

<https://www.hepsiburada.com/guzel-dinim-biricik-peygamberim-omer-nasuhi-bilmen-pm-kmavilale18279> (Erişim Tarihi: 01.08.2019).

<https://www.kitapkalbi.com/mulahhas-ilm-i-tevhid> (Erişim Tarihi: 06.07.2019).

<https://www.kitapkoala.com/kitap/hadis-gunlugum-omer-nasuhi-bilmen-9789944103374> (Erişim Tarihi: 01.08.2019).

<https://www.kitapyurdu.com/kitap/islam-ve-dunya-dinleri-islam-diger-dinlere-ustunlugu/107924.html> (Erişim Tarihi: 06.07.2019).

<https://www.kitapyurdu.com/kitap/istanbulun-tarihcesi-ve-surei-fetih-tefsiri/53213.html> (Erişim Tarihi: 06.07.2019).

<https://www.kitapyurdu.com/kitap/nuzhetulervah-amp-farsca-divance-ve-turkce-siirler/278792.html> (Erişim Tarihi: 05.07.2019).

<https://www.kitapyurdu.com/kitap/seni-cok-seviyorum-canim-peygamberim/266318.html> (Erişim Tarihi: 01.08.2019).

<https://www.nadirkitap.com/nazari-ve-ameli-ahlak-i-islamiye-dersleri-muellif-omer-nasuhi-omer-nasuhi-kitap7924838.html> (Erişim Tarihi: 02.08.2019).

<https://www.nadirkitap.com/sualli-cevapli-dini-bilgiler-omer-nasuhi-bilmen-kitap7752169.html> (Erişim Tarihi: 02.08.2019).

<https://www.semerkandpazarlama.com/Iki-Ask-Cicegi,PR-1901.html> (Erişim Tarihi: 06.07.2019).

IŞIK, Ayhan, “Ehl-i Halden İlmihal’e Bir Ömür: Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)”, *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, Marmara Akademi Yayınları, İstanbul 2017, s. 33-48.

İBN MÂCE, Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, (ö. 273/887), *Sünenü İbn Mâce*, İstanbul 1992.

KAHRAMAN, Abdullah, “Darülfünûn Müfredatında Bir Ders: Hikmet-i Teşri’ ve Bir Metin”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2010, sy. 15, s. 345-370.

KAHRAMAN, Abdullah, “Ömer Nasuhi Bilmen’in Eserlerinde Hikmetü’-Teşri’” *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, Marmara Akademi Yayınları, İstanbul 2017, s. 295-320.

KALLEK, Cengiz “Haraşî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, 110-11.

KALLEK, Cengiz, “Cündî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, 116-117.

KAPLAN, Hayri, “Şa’rânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, 350.

KARA, Hasan Rami, Ömer Nasuhi Bilmen’in Ahkâm Ayetleriyle İlgili Görüşleri, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Adana 2009.

KARÂFÎ, Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahmân el-Mısırî (ö. 684/1285), *Envârü’l-burûk fi envâ’i’l-furûk*, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Sa’id A’rab (thk.), Beyrut 1994.

KIYICI, Selahattin, “Ömer Nasuhi Bilmen’in Bazı Makaleleri” *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, III, sy. 3, s. 1-12.

KOCA, Ferhat, “Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, 319-320.

KÖYÇÜ, Erdoğan, “Ömer Nasuhi Bilmen’in Hayatı ve Büyük İslam İlmihali Adlı Eseri Bağlamında Hadis İlmî’ndeki Yeri”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2017, VI, sy. 5, s. 3140-3167.

KUTLUER, İlhan, “Keşfü’z-zunûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, 321-322.

MAKDİSÎ, Ebü’l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed (ö. 682/1283), *el-Muğnî*, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1985.

OKUMUŞ, Ejder, “İlmihal Sosyolojisi: Bir Giriş Denemesi -Ömer Nasuhi Bilmen Örneği-”, *Diyanet İlmî Dergi*, 2006, XXXXII, sy. 4, s. 7-26.

OKUYUCU, Nail, “Fıkıh İstılahları Yazımına Dair Bazı Değıniler ve On Sekizinci Yüzyılın Sonlarından Müellifi Meçhul Bir Fıkıh Lügatçesi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2016, sy. 27, s.593-635.

ÖGMÜŞ, Harun, *Kur'an İlimleri ve Tefsir Tarihi*, Halil Aldemir (çev.), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2015.

ÖZDİREK, Recep, Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu'nun Kaynakları (Fetva Kitapları), *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, 2016, sy. 19-20, s. 117-144.

ÖZEL, Ahmet, "İbnü's-Saati, Muzafferüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1999, 190-192.

ÖZTÜRK, Abdülvehhab, "Hassâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, 395-396.

PALA, Ali İhsan, *Erzurum'un Yüzleri Ömer Nasuhi Bilmen*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2015.

SERAHSÎ, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed (ö. 483/1090), *el-Mebsût*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1985.

SİNANOĞLU, Mustafa, "Hamevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, 456-457.

ŞAHİN, Osman, "İslam Hukuk Terminolojisinin Oluşumu ve İlgili Literatür", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2009, sy. 13, s. 131-162.

ŞENER, Mehmet, "Ömer Nasûhi Bilmen ve Hukûk-ı İslâmiyye ve Islâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu", *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, (26-28 Haziran 2006), Erzurum 2007, I, 33-51.

TOPAL, Şevket, "Şürünbülâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, 274-276.

TÜRÇAN, Talip, "Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen -Türkiye'deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2005, sy. 6, s. 427-438.

TÜRÇAN, Talip, "Ömer Nasuhi Bilmen ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kâmûsu", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2015, XIII, sy. 25-26, s. 279-291.

Türk Hukuk Kurumu, *Türk Hukuk Lügati*, 3. Baskı, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1991.

YAMAN, Ahmet ve ÇALIŞ, Halit, *İslâm Hukukuna Giriş*, 9. Baskı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2015.

YAMAN, Ahmet, “Kuhistânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, 348.

YARAN, Rahmi, “Bilmen, Ömer Nasuhi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, 162-163.

YAVUZ, Güneş Bilmen, “Ömer Nasuhi Bilmen Hoca Efendi Hakkında”, *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, İstanbul 2017, s. 391-394.

YAVUZ, Hulusi, “Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen’in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri”, *Osmanlı Devleti ve İslamiyet*, İz Yayıncılık, İstanbul 1991.

YÜCEER, İsa, “Çağdaş Bir Sünni Kelamcı Ömer Nasuhi Bilmen”, *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu (26-28 Haziran 2006)*, 2007, I, s. 419-450.

YÜCEER, Mustafa, *Ömer Nasuhi Bilmen’in Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu Adlı Eserinde Geçen Hadislerin Tahrîc ve Değerlendirilmesi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya 2015.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Esra ÇELİK

Doğum Yılı ve Yeri :11/02/1994- HANÖNÜ/KASTAMONU

Eğitim Durumu: Lisans

Lisans Öğrenimi : Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi-2016

Yüksek Lisans Öğrenimi : Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Yabancı Dili : İngilizce, Arapça

Bilimsel Faaliyetleri : -

İş Deneyimi : Milli Eğitim Öğretmen

İletişim E-Posta Adresi : esra.celik.81405@gmail.com